Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Jaargang 49 | 2015 | Nr. 3

Verantwoording omslagfoto's en -illustraties

Vooromslag
Aflossing van de wacht op de dijk. De drie militairen stonden pal voor de Nederlandse neutraliteit. Schilderij door Lambert Jansen.
Nationaal Militair Museum, Soesterberg (NMM).

Binnenzijde vooromslag
Mariniers steken in 1941 de kali Porong over, met vooraan links (met getrokken pistool m.11) eerste luitenant der Mariniers J.G.M. Nass, en rechts kapitein der Mariniers G. Wilhelmy Damsté.
Foto in besproken boek, Mariniersmuseum, Rotterdam.

Achteromslag
Nederland kreeg na het begin van de Eerste Wereldoorlog een enorme vluchtelingentoestroom te verwerken. Hier een portret van twee Belgische vluchtelingen in augustus 1914.
NMM.

Binnenzijde achteromslag
Boven
Majoor E.W. van Dam van Isselt met zijn Vrijwillige Jagers in de Slag bij Leuven tijdens de Tiendaagse Veldtocht in 1831. Schilderij door Abraham Johannes Couwenberg.
NMM.

Onder
Nederland handhaafde krampachtig de eigen neutraliteit, onder meer door naar Nederland uitgeweken buitenlandse militairen vast te houden. Dit schilderij toont Belgische militairen in een interneringskamp te Amersfoort in november 1914. Schilderij door Jan Hoynck van Papendrecht.
NMM.

www.**marsethistoria**.nl

Kwartaalperiodiek van de Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Hoofdredacteur
Dr. Louis Ph. Sloos

Redactiecommissie
Drs. Liesbeth Brama
Drs. Ed Coumans
Drs. Pauline Onderwater
Dr. Louis Ph. Sloos
Dr. Dirk Starink

Redactieadres:
Beukenlaan 5, 4731 CD Oudenbosch
T 0165 31 18 45
E louisphsloos@zonnet.nl

Mars et Historia verschijnt in de maanden
februari, mei, september, december.

N.B. Het tijdschrift biedt jaarlijks plaats aan maximaal circa zestien (recensie)artikelen, vier boekrecensies en literatuursignaleringen. De redactie werkt met een jaarplanning die op 1 september wordt vastgesteld. Gelieve daarom uw suggesties/artikelen al vóór de zomer in te leveren.
Kopij in de vorm van kleine berichten voor de respectieve nrs. van de lopende jaargang kan ingeleverd worden op uiterlijk 15 december (voorgaande jaar), 15 maart, 15 juli en 15 oktober.

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij kunt u vinden op de website van de vereniging.
De belangrijkste regels zijn:
- Omvang artikel: 2000/3000 woorden, enkele relevante noten toegestaan, bronnen/literatuurlijst.
- Omvang boekrecensieartikel: 2000/3000 woorden. Omvang boekbespreking: 800 woorden.
- In principe wordt uitsluitend kopij in elektronische vorm geaccepteerd, bij voorkeur aangeleverd per e-mail, eventuele grote beeldbestanden uitgezonderd.
- Het staat in principe iedereen, ook niet-leden, vrij om in Mars et Historia over aspecten van de Nederlandse militaire geschiedenis te publiceren. De redactie behoudt zich te allen tijde het recht voor bijdragen te redigeren of te weigeren.

Advertenties: 1/4 pagina per jaar (vaste tekst) € 115,-; invoegen drukwerk per keer € 150,- excl. BTW.
Voor meer informatie kunt u zich wenden tot de penningmeester van de vereniging.

Typografie en druk: Pro Patria.com, grafisch bedrijf.

ISSN 0928-5156

Inhoud

Van de voorzitter 2
Drs. Rolf de Winter

Redactioneel 3
Dr. Louis Ph. Sloos

De ambivalente houding van België tegenover Nederland, 1919-1922 4
Lana Liem en Eline Veltenaar

Jenny Merkus, de Nederlandse Jeanne d'Arc van de Balkan (1839-1897) 12
Dr. Wim van den Bosch en drs. René Grémaux

Schiphol als Nederlands militair vliegveld 1916-1940.
Deel 1: De stichting van Schiphol 1916-1920 19
Dr. Dirk Starink

Verslag van de excursie naar Hellevoetsluis 28

Verslag van de excursie naar Waterloo 30

Boekbespreking 32

Literatuursignaleringen 34

In Memoriam Henny Meijer 35

Prijs los nr. € 7,50

Van de voorzitter

Op 3 oktober jongstleden organiseerde onze vereniging haar jaarbijeenkomst en algemene ledenvergadering op de Bernhardkazerne in Amersfoort. Daar waren we - evenals in 2014 - te gast tijdens de jaarlijkse Vriendendag van het Cavaleriemuseum. We kunnen terugkijken op een geanimeerde 'samenscholing', die zeker door de talrijke activiteiten op het kazerneterrein een gevarieerd karakter had. De bezoekers konden genieten van flink wat rollend (en niet meer rollend) materieel, diverse exposities, militaire muziek, lezingen, boeken- en militariabeurzen en wat dies meer zij.

In onze zonder meer vruchtbare algemene ledenvergadering (ALV) zijn enkele opmerkelijke spijkers met koppen geslagen. De ALV is unaniem akkoord gegaan met de opheffing van de afdelingscorrespondentschappen van de verening. Dit 'instituut' dat zeker in de eerste decennia van het bestaan van onze vereniging van onmiskenbare waarde was bij de uitwisseling van militair-historische informatie, het beantwoorden van specialistische vragen en het onderhouden van een netwerk van geïnteresseerde leden en niet-leden, heeft in het internettijdperk zijn glans en relevantie goeddeels verloren. De handgeschreven of op een mechanische schrijfmachine getypte brief, die alvorens hij op de deurmat landde in een gefrankeerde enveloppe een reis maakte per trein, bezorgwagen en fietsende PTT-beambte, heeft inmiddels ruimschoots plaatsgemaakt voor de muisklik, het e-mailtje, de smartphone en het internetforum. De modernere communicatiemiddelen die ons vandaag de dag ter beschikking staan, brengen een andere (digitale) manier van communiceren met zich mee. Onder het huidige communicatie-gesternte zijn de afdelingscorrespondentschappen verworden tot een anachronisme. En hoewel er nog steeds een zekere charme uitgaat van de ganzenveer, griffel en kroontjespen zijn ze niet meer van deze tijd. Op deze plaats past in ieder geval wel een respectvol saluut voor bewezen diensten aan alle afdelingscorrespondenten die zich in de voorbije jaren vaak met ziel en zaligheid hebben ingezet om de militair-historische vragen en kwesties te beantwoorden en op te lossen.

Wij zullen als vereniging niet de vergissing maken het kind met het badwater weg te kieperen. Onder de leden van onze vereniging en niet in de laatste plaats onder het gezelschap van onze (voormalige) afdelingscorrespondenten is een ongelooflijke hoeveelheid militair-historische kennis voorhanden. Deze kennis en de uitwisseling daarvan willen we op een eigentijdse wijze borgen door middel van onze website: www.marsethistoria.nl, die het aflopen jaar door toedoen van onze webmaster Erwin Muilwijk sterk is geactualiseerd en uitgebreid. De website, die ook in de komende periode weer zodanig zal worden verbeterd, dat hij in relevantie toeneemt, heeft inmiddels meer bezoekers gekregen. Een aantal van deze bezoekers keert bovendien later weer naar de site terug. Naast ons tijdschrift *Mars et Historia* blijkt de site dus een prima visitekaartje voor onze vereniging.

Tijdens de ALV kregen ook enkele mutaties in het bestuur hun beslag. De bestuursleden mevrouw M. Groen en mr. W.J. Zaagman traden af, terwijl mevrouw drs. L. Brama, drs. T. Broos en ing. R.C. Kuenen tot het bestuur toetraden. Ik heet deze nieuwe bestuursleden van harte welkom en vertrouw erop dat wij met dit - ook in numerieke zin enigszins versterkte - bestuur de komende periode aan de weg zullen timmeren.

Onze scheidende vicevoorzitter Wil Zaagman viel tijdens de ALV de zeldzame eer te beurt om op voordracht van het bestuur te worden benoemd tot erelid van onze vereniging. Wil Zaagman is meer dan 22 jaar onafgebroken lid van het verenigingsbestuur geweest, waarvan vele jaren als penningmeester. Voorts is hij bij veilingen ten behoeve van het aan de vereniging gelieerde Diekerhoff Fonds opgetreden als organisator en veilingmeester. Hij kent de vereniging en haar leden als geen ander. In zijn lange bestuursperiode nam hij ook in crisissituaties immer zijn verantwoordelijkheid, trad op als 'juridisch geweten' van de vereniging en bleef te allen tijde de teamspeler die het collectieve belang voorop stelde. Terwijl hij uitgesproken en 'rechtlijnig' uit de hoek kan komen, bleken zijn adviezen en raadgevingen altijd van grote waarde om tot oplossingen te komen. Boven alles toonde Wil Zaagman een warm kloppend hart te hebben voor de Nederlandse militaire historie in de breedste zin van het woord. Zijn grote betrokkenheid en bijna spreekwoordelijke aanwezigheid bij praktisch alle verenigingsevenementen, -vergaderingen en -bijeenkomsten in de afgelopen 25 jaar maken hem tot een ware ambassadeur van onze vereniging. Wil, van harte proficiat met de eervolle benoeming en wij rekenen ook in de toekomst op je blijvende betrokkenheid bij onze militair-historische 'gemeenschap'.

Drs. Rolf de Winter,
Voorzitter.

Redactioneel

Terwijl het nieuwe Nationaal Militair Museum dadelijk misschien wel 500.000 bezoekers of meer heeft binnengehaald in 2015, verschijnen de laatste tijd ook weer de nodige militair-historische boeken. Tal van tijdschriften besteden naar het lijkt eveneens steeds meer aandacht aan militaire historie. Het gaat dus op zich goed met het vak en ons interessegebied. Het is gelukkig ook weer gelukt om een nieuwe aflevering van *Mars et Historia* aan u te kunnen presenteren, en voor nummer 4 van dit jaar zijn we ook weer goed op weg. Hoogstwaarschijnlijk krijgt u het laatste nummer nog voor kerst in uw brievenbus.

Het laatste nummer van dit jaar zal tevens het laatste nummer van *Mars et Historia* zijn met ondergetekende als hoofdredacteur. Onder meer vanwege gewijzigde privéomstandigheden heb ik besloten een stapje terug te doen (binnen de redactie). De laatste tijd werd het steeds meer een wedstrijd, wat overigens ook te maken heeft met het feit dat de functie van hoofdredacteur in de praktijk betekent dat je ook bureau- en eindredacteur bent. Voorts kwam ik erachter dat dit al weer het zevende jaar is dat ik deze functie mag bekleden. In die periode hebben we in december aanstaande 27 'Marsen' gemaakt. Een boel kennis en informatie en een boel werk. In die tijd heb ik ontzettend veel ervaring en contacten opgedaan en altijd prettig samengewerkt met de redactieleden en de auteurs.

Omdat de functie van hoofdredacteur in feite te zwaar is, gaan we het ook gelijk anders doen. Voor de eindredactie zal voortaan een aparte functionaris verantwoordelijk zijn, met als belangrijkste taken het onderhouden van het contact met de auteurs en de vormgever/drukker en de eindredactie. De hoofdredacteur zal verantwoordelijk zijn voor de grote lijnen, zoals inhoud en verschijning, et cetera, het binnenhalen van kopij, de distributie daarvan en het onderhouden van contact met het bestuur en de vereniging. De hoofdredacteur zal daarom tevens (zoals nu) bestuurslid zijn. Ondergetekende blijft redactie- en bestuurslid en aangezien voor de functie van eindredacteur een nieuw redactielid toetreedt in de persoon van Ed Coumans, wiens naam al in het colofon van dit nummer staat en volgende keer door mij zal worden geïntroduceerd, wordt de redactie dus ook versterkt. Redactielid Liesbeth Brama wordt hoofdredacteur.

Zodoende hopen we de vulling en verschijning van *Mars et Historia* beter te kunnen garanderen, want ondanks dat het goed lijkt te gaan met de Nederlandse militaire geschiedbeoefening, valt het niet altijd mee het blad te vullen. Vandaar dat ik in de eerste alinea schreef dat het 'op zich' goed gaat met het vak en ons interessegebied.

Dit keer zal ik niet ingaan op de inhoud van dit nummer, dus ik zou zeggen: laat u verrassen en tot in december, wanneer ik hier dus mijn laatste redactionele woorden van *Mars et Historia* tot u zal wenden.

Dr. Louis Ph. Sloos,
Hoofdredacteur.

De ambivalente houding van België tegenover Nederland, 1919-1922

Lana Liem en Eline Veltenaar

Onderhavig artikel betreft de plannen van de Nederlandse legerleiding om België aan te vallen, kort na de Eerste Wereldoorlog, en de zogenoemde Limburgse kwestie. Hoe kon het mogelijk zijn dat de grote Belgische dankbaarheid voor het opvangen van zoveel Belgische vluchtelingen in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog daarna veranderde in het verwijt dat de Nederlanders niet hun best zouden hebben gedaan hun grondgebied te beschermen tegen het Duitse leger en daarom de gebieden moesten afstaan aan België? Liggen de wortels van dit vraagstuk in de oorlog, of moeten we veel verder terug in de tijd?

1815-1848

Toen aan het begin van de 19e eeuw de revolutiegolf voorbij was, de rust was teruggekeerd in Europa en vooral nadat Napoleon verslagen was, kwamen Engeland, Oostenrijk, Pruisen en Rusland tijdens het Congres van Wenen (1815) bijeen. De overwinnende Europese mogendheden kwamen samen met als doel om Napoleons hervormingen terug te draaien, Europa staatkundig te herordenen en institutioneel te reconstrueren. Dit resulteerde in het herstellen van de monarchie in verscheidene landen in Europa, het herverdelen van gebieden onder de verschillende mogendheden en het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Hierbij werden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden samengevoegd onder het bewind van Willem I, die als koning en groothertog werd erkend door de mogendheden. Omringingspolitiek ten opzichte van Frankrijk was de reden voor het samenvoegen van de twee gebieden onder een monarch.
De eenwording tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden bracht ontevredenheid en wrijving teweeg. Het noorden was voornamelijk protestants, terwijl het zuiden voornamelijk Franstalig was en het overgrote deel van de bevolking katholiek was. Ook vonden de vertegenwoordigers van de Zuidelijke Nederlanden dat ze oneerlijk werden behandeld en onterecht dat ze moesten meebetalen aan de schulden van het noorden. De economieën van het noorden, waarbij handel en landbouw belangrijk waren, en het industriële zuiden waren bovendien niet te vergelijken. Daarnaast ontwikkelde in Europa een steeds sterker nationalistisch gevoel. In de Zuidelijke Nederlanden groeide het idee van een autonome staat. Dit sentiment werd mede gevoed door de tegen Willem I gerichte preken en schrijfsels van Belgische clerus. Dit leidde tot 'patriottische banketten' en petities voor een zelfstandige staat. In 1830 kwam het tot een uitbarsting. In Brussel werd een Voorlopig Bewind samengesteld, een comité dat de opstand stimuleerde in andere steden en dorpen van het land en de onafhankelijkheid van België uitriep. Hoewel er in de Zuidelijke Nederlanden nog wel aanhangers van Willem I waren - er waren er zelfs die een tegen-revolutie voor ogen hadden - werd hun geluid nauwelijks nog gehoord te midden van het Belgische nationalisme. De voorstanders van de Belgische onafhankelijkheid hadden de wind in de zeilen en vormden al gauw een eigen regering waarbij ze politieke tegenstanders wisten te marginaliseren.
Ondanks dat België zijn onafhankelijkheid had uitgeroepen werd het aanvankelijk niet internationaal erkend. Willem I zocht steun bij de grote mogendheden om de 'verraderlijke opstandelingen uit het zuiden' de kop in te drukken. In de Conferentie van Londen (1831) kwamen de mogendheden en de vertegenwoordigers van Nederland en België bijeen om de situatie op te lossen. De grote mogendheden wilden voornamelijk de gewelddadigheden beëindigen voordat het op een oorlog zou uitlopen en ook met name om Frankrijk geen gelegenheid te geven zich in het conflict te mengen. In eerste instantie leken de grote mogendheden de zijde van Willem I te kiezen, maar door revoluties elders in Europa verschoven de prioriteiten. Hierdoor besloten de grote mogendheden de onafhankelijkheid van België te steunen. Allereerst moest de Nederlandse blokkade van de Schelde worden opgeheven. Willem I weigerde dit, waardoor de mogendheden des te meer de Belgische onafhankelijkheid steunden. Ten tweede werden de grenzen van voor 1790 hersteld. Dit hield in dat Limburg en Luxemburg bij Nederland zouden horen. Daarnaast zou de schuldenverdeling 16/31 voor België zijn. Het Belgische Nationaal Congres stemde uiteindelijk met de regeling in. Leopold I legde de eed af en werd aangesteld als koning. Hij veranderde een aantal grondslagen van de scheiding en accepteerde uiteindelijk het door de grote mogend-

Majoor E.W. van Dam van Isselt met zijn Vrijwillige Jagers in de Slag bij Leuven tijdens de Tiendaagse Veldtocht in 1831. Schilderij door Abraham Johannes Couwenberg.
Nationaal Militair Museum, Soesterberg (NMM).

heden opgelegde Verdrag van de XVIII Artikelen. Vanaf dat moment werd België als onafhankelijk koninkrijk erkend, op voorwaarde dat het de eeuwige neutraliteit behield.
In Nederland voelde Willem I zich daarentegen verraden en was te koppig om zich neer te leggen bij het verdrag. Dit resulteerde in de Tiendaagse Veldtocht. Nederlandse troepen trokken het kersverse België binnen onder leiding van Prins Willem van Oranje, zoon van Willem I. Het Belgische leger kon de veldtocht alleen een halt toe roepen met Franse steun. Hieruit bleek dat de nieuwe Belgische staat zwak was en niet als bufferstaat kon dienen. De mogendheden besloten om de eerder getroffen regeling te herzien, tot genoegen van Willem I, in het voordeel van Nederland. België ondertekende noodgedwongen het nieuwe verdrag, maar Willem I weigerde desondanks opnieuw. Uiteindelijk in 1839 gaf Willem I toe onder druk van de Staten-Generaal en ondertekende hij een nieuw Verdrag van Londen, dit keer bestaande uit 24 artikelen. De onafhankelijkheid van België werd erkend, Limburg over de Maas hoorde bij Nederland en Luxemburg zou deels bij België horen en deels een autonoom hertogdom blijven.

1914-1918, tijden van oorlog

Toen in 1914 de spanningen tussen de grootmachten Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, Oostenrijk-Hongarije en Rusland hoog opliepen, wisten de kleine landen dat hun militaire macht niet sterk genoeg was om een eventuele inval te kunnen weerstaan. Al sinds de 19e eeuw voerde Nederland een neutraliteitspolitiek in Europa. Toetreden tot een alliantie was voor Nederland geen optie, omdat oorlog zou leiden tot bezetting en mogelijk verlies van de koloniën. Nederland zette dus in op een neutraliteitspolitiek.
De neutrale positie van Nederland hield in dat soldaten van oorlogvoerende landen, ongeacht de situatie, moesten worden ontwapend op het moment dat zij over de Nederlandse grens gingen en geïnterneerd tot de oorlog voorbij zou zijn. Dit was in 1874 op de Brusselse conferentie internationaal vastgesteld. In Nederland werd in 1909 hiertoe een wet doorgevoerd.

Nederland kreeg na het begin van de Eerste Wereldoorlog een enorme vluchtelingentoestroom te verwerken. Hier een portret van twee Belgische vluchtelingen in augustus 1914.
NMM.

De komst van de Belgische vluchtelingen had een grote impact op de Nederlandse samenleving en bleef in het collectieve geheugen gegrift. Een penning ter herinnering aan het verblijf van Belgische vluchtelingen in Delft.
NMM.

Artikel 11 schreef het volgende:

'de onzijdige mogendheid die op haar grondgebied troepen toelaat, tot de oorlogsvoerende legers behoorende, interneert deze, voor zooveel mogelijk ver van het oorlogstoneel verwijderd. Zij kan hen doen bewaken in kampen en zelfs hen opsluiten in vestigingen of daarvoor geschikte plaatsen. Zij beslist, of de officieren vrij gelaten kunnen worden, mits zich op hun eerewoord verbindende het onzijdige grondgebied niet zonder verlof te verlaten.'[1]

In 1916 verscheen het proefschrift van Lambertus Carsten over de onzijdige houding die Nederland aannam in de oorlog. Hij schreef het volgende:

'Aan niet in georganiseerd verband zich bevindende militairen, tot de legers der oorlogvoerenden behoorende, die de grenzen overschrijden, moet worden aangezegd, dat zij zich op Nederlandsch gebied bevinden en hun worden gelast dit te verlaten. Wordt aan dien eisch niet onverwijld gevolg gegeven, zoo wordt ter interneering met hen gehandeld als in punt 1 ten opzichte van belligerence afdeelingen is bepaald.'[2]

Toen het leger van Duitsland door Luxemburg trok, zorgde België voor een eerste vluchtelingengolf richting Nederland door alle Duitsers en Oostenrijkers het land uit te zetten. Duitsland eiste van België de doortocht naar Frankrijk over Belgisch grondgebied te mogen maken, maar de Belgische regering joeg Duitsland in het harnas door dit op 3 augustus af te wijzen. Meteen op 4 augustus viel Duitsland België zonder formele oorlogsverklaring binnen. Uit angst vluchtten zo'n zesduizend Belgen, waaronder soldaten, de grens over naar Nederland. In Nederland werden allerlei particuliere hulpcomités opgericht en in Amsterdam vestigde zich het Landelijk Nederlands Comité tot steun van Belgische en andere vluchtelingen. In grote kranten zoals het *Handelsblad* en de *Telegraaf* werden advertenties geplaatst waarin de bevolking werd ver-

[1] De wet van 1 juli 1909, artikel 11.

[2] Lambertus Carsten, *Maatregelen ter handhaving onzer onzijdigheid in den huidigen oorlog* (proefschrift Leiden; Den Haag 1916).

Nederland handhaafde krampachtig de eigen neutraliteit, onder meer door naar Nederland uitgeweken buitenlandse militairen vast te houden. Dit schilderij toont Belgische militairen in een interneringskamp te Amersfoort in november 1914. Schilderij door Jan Hoynck van Papendrecht.
NMM.

Aflossing van de wacht op de dijk. De drie militairen stonden pal voor de Nederlandse neutraliteit. Schilderij door Lambert Jansen.
NMM.

zocht geld en kleding voor de gevluchte Belgen in te zamelen. Op 25 augustus begon de bouw van het eerste vluchtelingenkamp waar vluchtelingen die niet voor zichzelf konden zorgen of ongewenst verdrag vertoonden heen werden gestuurd. Vanaf 7 oktober deed het Duitse leger er alles aan om Antwerpen te bezetten. Nederland kreeg te maken met een derde en enorme golf vluchtelingen: ruim een miljoen Belgen verlieten in een paar dagen België. Een anonieme ooggetuige omschreef in *De Telegraaf*:

'Eén defilé van voetgangers, wagens, karren, rijtuigen, kinderwagens, kruiwagens - al wat wielen had - met blinden, zieken, lammen, kinderen, ouderen en huisraad schoof voorbij. Kinderen werden langs de weg geboren. Soldaten liepen te huilen.'[3]

Treinen werden ingezet om uitgeputte Belgen naar Nederland te vervoeren. Zo'n vijfhonderdduizend Belgen vestigden zich in Noord-Brabant, vierhonderdduizend in Zeeland en honderdduizend in Limburg waardoor sommige plaatsen veranderden in Belgische steden. De enorme stroom aan vluchtelingen deed de houding van de Nederlanders tegenover hen vooralsnog niet veranderen: over het algemeen bleef het Nederlandse volk heel begaan en behulpzaam. Honderdduizenden vluchtelingen verbleven in scholen, kerken, leegstaande fabrieken, havenloodsen, schepen, tenten en barakken, maar ook werden er tienduizenden Belgen 'in huis genomen' door particulieren en daarbij zorgde de overheid voor permanente vluchtoorden.
Aan de andere kant was er ook wel sprake van een zekere spanning. De Nederlanders klaagden over de luidruchtigheid, baldadigheid en het zedeloze gedrag van de Belgische vluchtelingen. Veel Belgen probeerden zich aan de wil van de Nederlander aan te passen, wat een teken van onderdanigheid was, waarschijnlijk ontstaan uit de dankbaarheid voor het opvangen. De overheid deed vooral in het begin veel moeite om de opvang in goede banen te leiden, maar ook binnen het kabinet heerste er onvrede over 'de gasten'. Veel particulieren 'deden de Belg weg' en sommige gemeenten zetten zonder pardon de vluchtelingen buiten de gemeentegrenzen. Een inspecteur van de politie die dagelijks de leiding had in het circustheater in Scheveningen had gezegd: 'Wie nu niet naar Antwerpen teruggaat is een luiaard.'[4]
Generaal-majoor Van Terwisga onderhandelde namens Nederland met de Duitse legercommandant in België Freiherr Von Bodenhauzen en gouverneur Schröder om tot een compromis te komen dat ervoor zou zorgen dat de Belgen terug konden keren. Duitsland had begrip voor de Nederlandse situatie. De Nederlandse regering drong er bij de Belgen zachtjes op

[3] *De Telegraaf* (1914).

[4] Onbekende politie-inspecteur.

De geïnterneerde Belgische militairen kregen ter gelegenheid van her sinterklaasfeest krentenbrood tijdens de lunch. Tekening door Jan Hoynck van Papendrecht.
NMM.

Verschil moest er zijn, vooral tussen de officieren en de 'minderen'. Hier het interneringsdepot van het officierspaviljoen op de legerplaats Zeist in november 1915.
NMM.

aan zo spoedig mogelijk weer terug te gaan, bijvoorbeeld door de kosten van de treinkaartjes tot aan de grens te betalen.
In mei 1915 was het aantal vluchtelingen afgenomen naar iets meer dan honderdduizend. Hieronder bevonden zich niet alleen de militairen, maar ook Belgen die in Nederland een beter bestaan hadden gevonden. Vanwege dit verschijnsel werd verzocht om de grens te sluiten voor de Belgen. Daarbij was de open grens van Nederland naar België en dus ook naar Frankrijk voor Duitsland een doorn in het oog. Naast de stroom vluchtelingen, waaronder de oorlogsvrijwilligers die zich wilden aansluiten bij het geallieerde leger, fungeerde Nederland ook als spionagecentrum voor de geallieerde landen. Nederland deed er alles aan om de neutraliteit te behouden en verzette zich niet toen Duitsland de Draad in 1915 wilde plaatsen. Dit Dodenhek was anderhalf tot drie meter hoog, ruim 300 kilometer lang en geladen met 2000 volt wisselspanning. Aan beide kanten was nog een extra hek van prikkeldraad om mensen en dieren weg te houden bij de Draad en werden er zoeklichten, luchtballonnen en mijnenvelden gebruikt om het onmogelijk te maken de grens over te steken. Daarbij waren er aan de Belgische kant Duitse grenswachten die het recht hadden om iemand die een oversteekpoging deed te beboeten of zelfs na een waarschuwing neer te schieten.
Na het plaatsen van de Draad was Nederland gedwongen om de honderdduizend vluchtelingen, voornamelijk geïnterneerden, die zich nog in Nederland bevonden langdurig op te vangen. De kampen veranderden in de volksmond in 'vluchtoorden' of 'Belgische dorpen' en de leefsituatie en bewegingsvrijheid werden verbeterd. In 1916 begonnen enkele geïnterneerden aan de bouw van een monument uit dankbaarheid voor de Nederlandse gastvrijheid. Anderzijds was er toch ook veel onvrede. Voornamelijk Belgische militairen klaagden over het militair regime-achtige kampleven en waren ontevreden over het feit dat het lastig was hun familie over te laten komen.

De naoorlogse jaren

Na de oorlog was België er slecht aan toe: vele woningen waren afgebrand of verwoest en daarbij had het land geen geld meer, maar wel enorme schulden. Nederland had een vergoeding van 45 miljoen gulden geëist voor de uitgaven die waren gedaan voor de opvang en het onderhouden van Belgische vluchtelin-

De Belgische annexatieplannen in 1919.
Bron: Wikipedia.

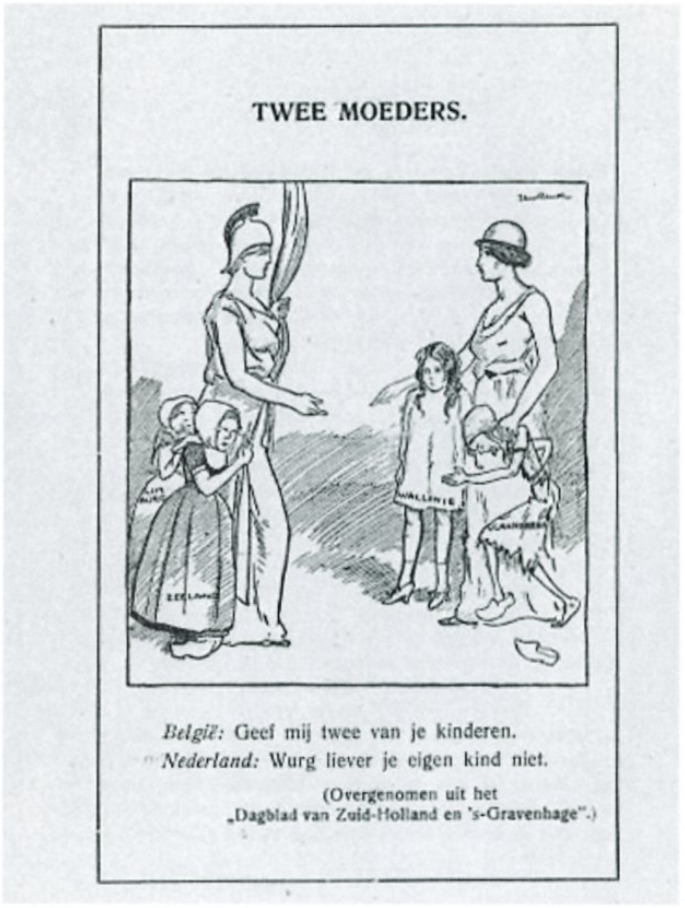

In Nederland ontstond veel ophef omtrent de Belgische eisen.
Nationaal Archief, Den Haag.

gen en geïnterneerde militairen. Nederland leek geen medelijden met België te hebben, want ondanks alle financiële tegenslagen voor het buurland besloot de Nederlandse regering het gehele schuldbedrag op te eisen en het niet te verminderen.
Met de Vrede van Versailles in het verschiet waarmee de oorlog officieel beëindigd zou worden, kwam in België de onvrede weer op over het feit dat Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg sinds 1839 tot Nederlands grondgebied behoorden. Trots op de strijd van het Belgische leger en vastbesloten op een of andere manier voor het ondergane leed gecompenseerd te worden sprak men de hoop uit dat hier wat mee gedaan zou worden tijdens de vredesconferentie. Hierbij maakte België duidelijk een claim te willen leggen op de Schelde. Nederlanders waren verrast door de Belgische claim, juist omdat het land zich gedurende de oorlog onpartijdig hadden gehouden en haar best hadden gedaan de Belgische vluchtelingen op te nemen. In Den Haag vonden de bewindslieden het onbegrijpelijk dat daar nu als dank zulke eisen tegenover gesteld werden.

De Belgen hadden echter verschillende redenen voor de claim op Zuid-Limburg, de Westerschelde en Zeeuws Vlaanderen. Ten eerste waren er sinds 1830 altijd al moeilijkheden geweest tussen Nederland en België ten aanzien van deze gebieden. Sinds het moment van splitsing waarbij België Zeeuws-Vlaanderen en Limburg kwijtraakte, was er een verlangen naar het terugkrijgen van deze gebieden. Toch was er ook in België wel bezorgdheid ten aanzien van de territoriale claim. Zo schreef De Volksgazet: 'Onze annexionisten geven de hoop nog niet op een stuk van Limburg terug te krijgen. […] Het ware geraadzaam dat deze oorlogszuchtige grootschreeuwers van hooger hand den bek gesnoerd worden.'[5]
Ondanks deze Belgische voorzichtigheid werd in Nederland woedend gereageerd op de eisen van België. De Nederlandse legerleiding werkte zelfs aan ultrageheime plannen voor militaire actie tegen België. Verder werd de zuidgrens van Nederland voortaan extra bewaakt en was het bij sommige plaatsen zelfs niet langer toegestaan om auto's toegang tot Nederland te verlenen. In de Nederlandse krant *De Standaard*

[5] 'Holland en België', in: *De Volksgazet* (15-08-1919, 16-08-1919).

Nederland trachtte de grote mogendheden aan haar kant te krijgen in de kwestie van de Belgische annexatieplannen. Dit gebeurde onder meer door middel van het uitvergroten van de Nederlandse gastvrijheid aan de Belgische vluchtelingen. Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg.

werd gepubliceerd:

'Nu vernemen we uit doorgaans betrouwbare bron dat men bezig is in 't land met aanwerven van vrijwilligers onder de gedemobilisserden, ja, tot zelf in de regelmatige kaders van het leger. De jongens moeten teekenen voor een optocht naar Limburg, dat stormenderhand zou ingenomen worden [...] Vooral in Belgisch Limburg worden strijders aangeworven, maar ook op Hollandsch grondgebied bewerkt men de jeugd, die aldus het oprukkende Belgische leger zou tegemoet komen om de sympathiseering tussen de twee te volvoeren. Men ziet: er zou niets ontbreken aan de tooneelschikking.'[6]

De Nederlandse legerleiding maakte zich dus klaar om met militair geweld te voorkomen dat Nederlands grondgebied zou worden geannexeerd. Verder vroeg de regering steun aan de Britten en Amerikanen. De Nederlandse regering hield voet bij stuk betreffende de afspraken die in 1839 waren gemaakt over de grondverdeling en wilde vooral de Westerschelde uit economisch oogpunt behouden om zo de groei van de Antwerpse haven te belemmeren.
Van een nieuwe oorlog zou het uiteindelijk niet komen. België zocht op ietwat onhandig wijze steun bij de grote mogendheden voor de annexatieplannen, maar Nederland wist met handige diplomatie te voorkomen dat deze zich in Belgisch voordeel uitspraken. Men wenste zich de handen niet aan de kwestie te branden. De annexatie ging van tafel en in plaats daarvan besloten de mogendheden dat België en Nederland de territoriale geschillen maar bilateraal moesten oplossen.

6 'Een Belgische d'Annunzia', in: *De Standaard* (16-09-1919).

Conclusie

Al voor de Eerste Wereldoorlog was er sprake van vijandigheid tussen Nederland en België. Sterker nog, er kan gezegd worden dat van de vijandige Belgische houding tegenover Nederland al sinds het Congres van Wenen sprake was en dat ook Nederland in deze tijd zich niet open opstelde voor de Belgen en de Limburgers. Ook de ophef omtrent het Traktaat van 1839 geeft de ontevredenheid van beide landen weer. Nederland en België hadden decennia lang voortdurend onenigheid over en weer wat betreft het Limburgs grondgebied, en toonden hierbij geen begrip voor de tegenpartij. Beide overheden brulden met de vingers in hun oren hun wensen en konden het niet opbrengen om naar elkaar te luisteren. Door het eindeloos volhouden van deze, misschien wel onvolwassen te noemen, houding kwam het ook in de eerste jaren na de oorlog niet tot een moment van tevredenheid en ware vriendelijkheid.
De gastvrijheid en edelmoedigheid van de Nederlanders lijken schijn wanneer de Nederlandse regering geld wil zien. Ook kan men zijn vraagtekens plaatsen bij de Belgische dankbaarheid: veel opgevangen Belgische vluchtelingen, zowel burgers als militairen, konden maar niet ophouden met het becommentariëren van de leefomstandigheden gedurende de oorlog. De Belgen lijken de hulp van Nederland niet te hebben gewaardeerd. Zij konden het moeilijk opbrengen om dankbaarheid te tonen en de Nederlanders waren niet in staat gastvrij te blijven. De periode waarin er hiervan sprake was, was, zeker wanneer deze vergeleken wordt met de eeuwigdurende fase van vijandigheid, van vreselijk korte duur.
De Belgen waren dankbaar, maar verweten de Nederlanders van alles. De Nederlanders waren gastvrij, maar hadden het gemunt op het 'Belgisch' bezit. Beide landen vertonen gedrag dat omschreven kan worden als paradoxaal. Beide samenlevingen hadden hun ontevredenheid nooit verloren en dat is de reden waarom deze Lage Landen nooit een eenheid hadden kunnen vormen en daarbij zelfs niet tot een vreedzame samenwerking konden komen.

Literatuur

- Anoniem, 'Een Belgische d'Annunzia', in: *De Standaard* (16-09-1919).
- Anoniem, 'Holland en België', in: *De Volksgazet* (15-08-1919, 16-08-1919).
- Abbenhuis, Maartje, *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War* (Amsterdam 2006).
- Bijkerk, R.P.F., 'Nederlands defensiebeleid in de jaren '20', in: *Militaire Spectator* 164 (1995), 90-96.
- Binneveld, Hans, e.a. (red.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001).
- Carsten, Lambertus, *Maatregelen ter handhaving onzer onzijdigheid in den huidigen oorlog* (proefschrift Leiden; Den Haag 1916).
- Creyghton Walraven, Heleen, *Belgische vluchtelingen in Amsterdam ten tijde van de Eerste Wereldoorlog* (doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1990).
- Hellema, Duco, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek* (2006).
- Klinkert, Wim, e.a., *Nederland neutraal. De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014).
- Laporte, Geert, *Belgische geïnterneerden in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog 1914-1918. Onderzoek naar de levensomstandigheden en de politieke stromingen in de kampen* (licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, 1980-1981).
- Roodt, Evelyn de, *Oorlogsgasten, vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Baarn 2000).
- Steen, Paul van der, *Schampschot. Een klein Nederlands dorp aan de rand van de Groote Oorlog* (Amsterdam 2014).
- *De Telegraaf* (1914).
- Waele, Maria de, 'België en Nederland tussen twee wereldoorlogen. Nationale gevoelens en botsende ambities', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 1 (1996), 193-199.
- Waele, Maria de, 'De geest van Münster. De botsende economische en commerciële belangen van België en Nederland en de invloed op de wederzijdse beeldvorming (1830-1940)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 115 (1) (2000), 33-59.

Jenny Merkus, de Nederlandse Jeanne d'Arc van de Balkan (1839-1897)

Dr. Wim van den Bosch en drs. René Grémaux

Karaktervorming

Jenny Merkus stamde uit een bijzonder huwelijk. Haar vader Pieter Merkus werd gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Haar moeder Wilhelmine Niclasine Cranssen was voor haar huwelijk met Pieter Merkus al op haar 21e kinderloos gescheiden. Zij was de dochter van een vroegere slavin en Willem Jacob Cranssen. Deze even succesvolle als rijke koloniale heer erkende zijn dochter en gaf de moeder de op zijn eigen naam gebaseerde naam Willemina Jacoba Nessnarc. Jenny had dus een kwart Indisch bloed.
Haar vader overleed toen zij nog maar een kleuter was en haar moeder trok met haar gezin van negen kinderen naar Nederland. In 1848 overleed ook zij. De wezen werden opgenomen in het gezin van hun oom Charles Guillaume Merkus, Waals predikant in Amsterdam. Zijn inzet voor de hongerende en aan tyfus lijdende armen, zijn afkeer van de hiërarchie binnen de rooms-katholieke kerk en zijn geloof in de spoedige wederkeer van Jezus Christus hadden grote invloed op het opgroeiende meisje. Jenny was "al van jongsaf een eenzame, ondanks het grote gezin".[1] Als bakvis bewonderde zij de toen tijdens de Krimoorlog actieve Florence Nightingale en zij besloot haar voorbeeld te volgen. Daarnaast nam zij ook een voorbeeld aan Jeanne d'Arc. Teneinde iets groots te kunnen gaan verrichten, besloot Jenny niet te zullen trouwen.[2]

Politiek bewust

Na waarschijnlijk een opleiding voor jongedames uit welgestelde gezinnen bij de diaconessen in Utrecht te hebben doorlopen, begon Jenny aan een van haar belangrijkste levenstaken: armen en zieken helpen; niet alleen met geld, maar vooral hands-on; toen voor jongedames van stand heel ongewoon. Toen zij op 23-jarige leeftijd volwassen was geworden kreeg zij de beschikking over haar deel van haar moeders enorme nalatenschap, dat nu ongeveer € 30 miljoen waard geweest zou zijn. Kort hierna ging zij samenwonen met de zeven jaar oudere componiste en schrijfster Cato van Rees, een van de allereerste Nederlandse vrouwen die zich inzette voor vrouwenemancipatie. Zij koesterden grote wederzijdse bewondering. Van de zelfbewuste, rijzige en zich in de beau monde ophou-

Jenny Merkus op 23-jarige leeftijd.[3]

[1] Brief van Elisabeth Schuurman ('tante Betsy') aan Felix Koopstra, Hilversum 20-03-1963. Collectie Jeanne Merkus (voorheen Collectie Koopstra), nr. 34; archief van Atria kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam.

[2] Haar broers en zusters huwden allen in de adel, hoge militaire kringen en rijke Indische families. Zo trouwden een broer, een zuster en een nicht met kinderen van de bekende generaal, minister van Oorlog en adjudant van zowel koning Willem I als Willem II, Abraham Schuurman.

[3] Fotograaf onbekend (omstreeks 1862). In: Anne Reitsma, 'Een gouverneur-generaalsdochter. Jeanne Merkus', in: *Tropisch Nederland. Veertiendaags Tijdschrift ter verbreiding van kennis omtrent Nederlandsch Oost- en West-Indië* (Amsterdam 28-06-1937) 66-80, aldaar 66.

dende Cato leerde Jenny dat ongetrouwde vrouwen ook iets in de samenleving konden betekenen. Samen rookten zij dikke sigaren als uiterlijk teken van hun geemancipeerdheid en reden - schrijlings gezeten - veel paard. Daarmee legde Jenny de basis voor haar later zo vermaard geworden amazoneschap op de Balkan. Na een jaar of vijf gingen zij echter uit elkaar en hervatte Jenny haar meer teruggetrokken bestaan.

Op 29-jarige leeftijd kreeg Jenny de roeping om haar arbeidsterrein naar Zuid-Europa te verleggen. Toen zij, na een verblijf in Marseille en Rome, zich in 1870 in Parijs bevond, brak de Frans-Duitse oorlog uit. Nadat keizer Napoleon III en opperbevelhebber Patrice de Mac-Mahon samen met meer dan honderdduizend militairen bij Sedan gevangen waren genomen, werd de Derde Republiek uitgeroepen. Duitse legers omsingelden al snel Parijs, maar militairen en bewapende burgers bleven taai weerstand bieden. Jenny verleende eerste hulp aan gewonden in de voorste linies. "Gevaar in wat voor vorm dan ook, scheen in haar ogen niet te bestaan, in elk geval niet voor zichzelf. Ze was onverschrokken als een oud-soldaat, altijd te vinden bij zieken of gewonden, zonder dat zulks haar de minste vrees scheen aan te jagen. [...] Dikwijls was zij op plaatsen geweest waar het kogels regende."[4] Mogelijk werkte ze daar in een veldhospitaal. In deze stad vol uiteenlopende progressieve stromingen raakte zij ook politiek bewust.

Parijs, evenals sommige landstreken en enige andere steden, legde zich niet neer bij de in januari 1871 gesloten wapenstilstand. Nadat een conservatieve regering was aangetreden, werd daar de Commune uitgeroepen. Jenny sloot zich als enige Nederlandse vrouw aan bij de Parijse Commune.[5] Ze droeg een Frygische muts en stond klaar om - net als 'Marianne' tijdens de Franse revolutie - de rol van de Godin van de Rede op zich te nemen.[6] Het was voor velen een ideale samenleving met gelijke rechten, maar ook met plichten voor iedereen. De Franse regering en de Duitse kanselier Von Bismarck zagen de ontwikkelingen in Parijs echter met groeiende verontrusting aan en besloten een einde aan de volksopstand te maken. Terwijl Duitse troepen de stad omsingeld hielden, vielen Franse troepen Parijs binnen, waar als leeuwen strijdende militairen, burgeressen en burgers van de Nationale Garde zich tijdens zware straatgevechten geleidelijk moesten terugtrekken. Na de overgave executeerde het Franse leger tijdens de *Terreur tricolore* in één week meer mannen, vrouwen en kinderen dan Robespierre in één jaar tijdens zijn Schrikbewind. Voor de nog steeds diep gelovige Jenny leek dit het begin van Armageddon, het einde van de wereld zoals wij die kennen, voorafgaand aan de terugkeer van Jezus Christus.

LA BARRICADE DE LA PLACE BLANCHE DÉFENDUE PAR DES FEMMES PENDANT LA SEMAINE SANGLANTE. GRAVURE SUR BOIS PUBLIÉE DANS « THE PENNY ILLUSTRATED PAPER ». (MUSÉE CARNAVALET)

Tijdens de Semaine Sanglante door vrouwen verdedigde barricade op de Place Blanche.[7]

Begin levenswerk

Nadat zij in Marseille hersteld was van geestelijke en lichamelijke uitputting, vertrok onze landgenote naar Rome, de nieuwe hoofdstad van het jonge Italië. In de van het pauselijk gezag bevrijde stad gonsde het van revolutionair elan.[8] Jenny wilde daar, vooruitlopend op de door haar en vele anderen verwachte terugkeer van Jezus 'een gebouw tot Gods verheerlijking' stichten, dat de Heer en Zijn volgelingen bij Zijn imminente terugkomst ten dienste zou staan. Een stem zei haar echter "Niet hier, maar te Jeruzalem."[9] In die stad, die toen nog onder Osmaans gezag stond, kocht zij in 1873 via een stroman een stuk grond. Zij liet daarop Joseph-Bernard Guillemot, een Frans architect/aannemer, voormalig kapitein der genie en vroegere deken van de Karmelieten in het Heilige Land, met de bouw van een hospitium voor meer dan 300 personen be-

[4] Mario [Maria Adriana Lamping-van Bosse], *De Morrisons* (Utrecht 1890) 118.

[5] Zo valt althans op te maken uit Bos, Dennis, *Bloed en barricaden. De Parijse Commune herdacht* (Amsterdam 2014).

[6] *New York Times* (17-08-1876) 4.

[7] Houtgravure in *The Penny Illustrated Paper*, in: Georges Bourgin (red.), *La guerre de 1870-1871 et la commune*. Les éditions nationals (Parijs 1939) 301.

[8] Franse troepen die de Kerkelijke Staat hadden moeten helpen verdedigen waren aan het begin van de Frans-Duitse Oorlog teruggeroepen naar het vaderland en de Zoeaven van de Paus, voor het belangrijkste deel bestaande uit slecht getrainde Noord-Brabantse jongemannen, hadden weinig tegenstand kunnen bieden aan de vele malen sterkere troepen van generaal Raffaele graaf van Cadorna.

[9] [Jeanne Merkus], *Openbaringen van J. Merkus naar aanleiding van een onvoltooid gebouw te Jeruzalem* (Parijs 1887).

ginnen. Zij beschouwde dit als haar levenswerk. Na het begin van de bouw keerde zij naar Europa terug. De sociaal en christelijk zo bewogen Jenny had zich in Palestina waarschijnlijk geërgerd aan de uitbuiting van lokale boeren door de Palestijnse, Libanese en Syrische elite - zowel moslims als christenen - zonder dat het Osmaanse bestuur daar iets aan kon of wilde doen.[10]

Mićo Ljubibratić in Herzegovijnse kleding.[11]

Jeanne d'Arc van Herzegovina

Intussen was op het Turkse deel van Balkan weer onrust onder de onderdrukte hongerende christenen ontstaan. Niet lang na de uitbraak van de Grote Herzegovijnse Opstand in de zomer van 1875, begaf Jenny zich naar het strijdtoneel. Zij wilde haar steentje bijdragen aan de verjaging van de Turken van de Balkan en vervolgens met de triomferende christelijke legers naar Jeruzalem optrekken. Na waarschijnlijk eerst enige tijd met andere strijdgroepen in Bosnië en Herzegovina te hebben meegevochten, sloot zij zich op 10 december 1875 aan bij de opstandelingengroep van de erudiete Mićo Ljubibratić, die vooral actief was in de bergen boven Dubrovnik.[12] Een *embedded* journalist deed verslag van de aankomst van de in Herzegovijnse mannenkleren geklede en een Nederlandse vlag meevoerende dame in het besneeuwde opstandelingenkamp:

'Zij is daar met alle eerbewijzen ontvangen. De troepen waren in slagorde opgesteld en presenteerden het geweer. Mejuffrouw Merkus reed, schrijlings op haar ezel zittende, langs de gelederen [...]. Zij verzekert spoedig met Turkije te zullen klaarkomen, waaronder zij niets meer of minder verstaat dan dat zij de Turken uit Europa zal verdrijven. Als men haar de opmerking maakt, dat dit niet zoo gemakkelijk zal gaan, antwoordt zij: "Op het hoogst zullen er drie maanden mée gemoeid zijn; het zal spoedig zijn geschied. Ik ben een Jeanne d'Arc; ik bezit al hare hoedanigheden."'[13]

Groep buitenlandse vrijwilligers met Mićo Ljubibratić (staande tweede van rechts) in de buurt van Sutorina. Jenny is wellicht de tweede zittende persoon van links.[14]

Vanaf die dag zouden krantenlezers van Sint-Peters-

[10] Het Osmaanse Rijk was toen zowel financieel als militair al sterk verzwakt en werd 'De Zieke Man van Europa' genoemd.

[11] Foto Antonio Jellasca, Dubrovnik, oktober 1875; in: Istorija Jugoslavii 1 (Moskou 1963) 609.

[12] Dubrovnik ligt in Dalmatië, de lange kuststrook van het tegenwoordige Kroatië, dat deel uitmaakte van de Republiek Venetië. In 1815 werd dit land bij het Verdrag van Wenen aan Oostenrijk toegewezen, in ruil voor de Zuidelijke Nederlanden, die bij het Koninkrijk der Nederlanden werden gevoegd.

[13] *Middelburgsche Courant* (28-12-1875) bijvoegsel, p. 6.

[14] Giulio Gorra, naar een foto van onbekende fotograaf gemaakte lithografie; in: *La Guerra d'Oriente. Cronaca illustrata*, Fratelli Treves (Milaan [1876]).

burg tot San Francisco en van IJsland tot Nieuw-Zeeland haar activiteiten met spanning kunnen blijven volgen. Zelfs mijnwerkers in Butte, Montana konden in hun slechts één blaadje tellende krantjes over de Nederlandse strijdmaagd lezen.[15] Overigens hadden Mićo en Jenny geen hekel aan moslims. Mićo had net als eerste de koran in het Servisch vertaald[16] en Jenny had Arabisch geleerd om dat boek in de oorspronkelijke taal te kunnen lezen.[17]
Aanvankelijk nam Jenny vooral deel aan sabotageacties. Toen er weer eens een Turks fort moest worden opgeblazen met een zware staaf toen nog uiterst gevaarlijk dynamiet, moest het lot de man aanwijzen die deze opdracht zou gaan uitvoeren. De een na de ander liet het afweten. Toen verscheen juffrouw Merkus ter plaatse.

'"Wacht", zei ze "ik zal hem dragen." Tegelijkertijd wierp ze een minachtende, afkeurende blik op de mannen die haar omringden, vervolgens greep zij de kardoes. De vrijwilligers schaamden zich over hun lafheid, de onverschrokkenheid van deze vrouw deed hun de hunne terugvinden; in één beweging stortten zij zich op het dynamiet, rukten het los uit de omknelling van Mlle. Merkus en droegen het resoluut naar het aangegeven punt. Een ogenblik later deed een formidabele ontploffing de Herzegovijnse bergen schudden.'[18]

Dit aanzetten van mannen tot grotere dapperheid zou exemplarisch worden voor het optreden van deze enige vrouw in hun midden.
Gedwongen door manipulaties van de door Rusland gesteunde vorst van Montenegro, die zelf Opper-Herzegovina wilde inlijven,[19] was de *četa* (strijdgroep) van Mićo Ljubibratić en Jovanka Merkusova in januari 1876 gedwongen zich terug te trekken naar het Oostenrijkse Dubrovnik. Daar werd de grond hun echter ook te heet onder de voeten en Mićo besloot zich aan te sluiten bij de door het vorstendom Servië gesteunde Bosnische opstandelingen. Oostenrijk-Hongarije wilde namelijk zelf Herzegovina en Bosnië inlijven en zag het succes van de opstand met lede ogen aan. Jenny werd met haar uit 40 man bestaande eigen bereden strijdgroep vooruit gestuurd om het tussen Dubrovnik een Bosnië gelegen Neder-Herzegovina opnieuw tot opstand te bewegen om zo de weg te effenen voor de doortocht van de tot meer dan duizend man uitgegroeide *četa* van Ljubibratić. Daar viel Jenny's moed op het slagveld voor het eerst op. Telkens weer moest haar strijdgroep strijd leveren met de Turkse cavalerie, maar slaagde er desondanks in het vuur van de opstand weer aan te blazen. Een van haar op zijn oude dag geïnterviewde medestrijders vertelde: 'In gevechten met de Turken was ze altijd in de eerste rijen en ze toonde zich erg dapper en vastberaden.'[20]
Daarna trokken de met Garibaldi's *Il Mille* vergeleken opstandelingen door de smeltende sneeuw van Neder-Herzegovina in de richting van Bosnië, onderweg keer op keer slag leverend met grote eenheden Turkse cavalerie. Jenny was onder meer belast met de aanvoer van wapens en munitie. Ze had zelfs op eigen kosten een batterij van zes stuks bergartillerie besteld.[21]

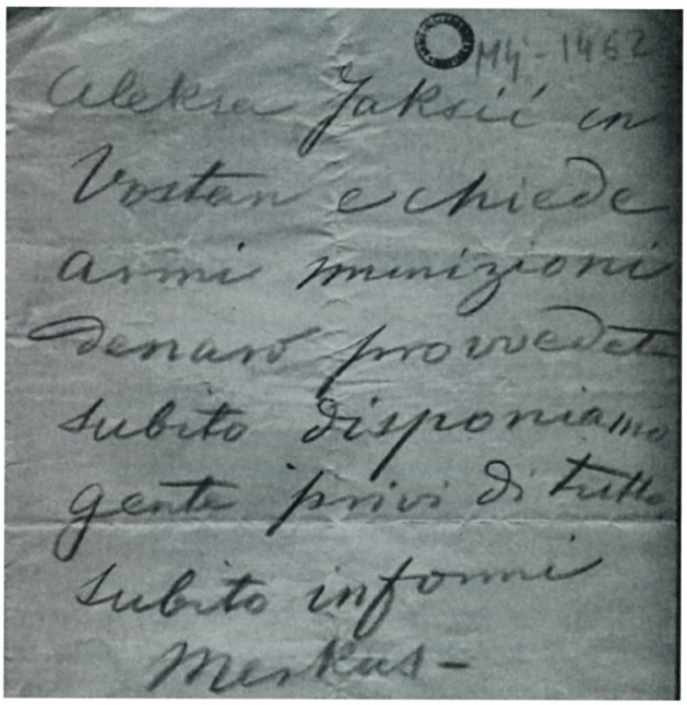
MLj-1462
Alekse Jaksić ca
Vostan e chiede
armi munizioni
denaro provvedet
subito disponiamo
gente privi di tutto
subito informi
Merkus-

Opdracht om wapen- en munitieleveranties met Jenny Merkus te coördineren.[22]

[15] *Butte Miner* (Butte, Montana) (13-06-1876).

[16] A.F.L. Beeston e a. (red.), *Arabic literature to the end of the Umayyad period*. The Cambridge History of Arabic Literature (London etc. 1983) 519. Ljubibratić voltooide de vertaling in 1875, maar die werd pas in 1895 gepubliceerd.

[17] Brief van Jenny Merkus aan de gouverneur van Jeruzalem, 08-03-1895; Collectie Jeanne Merkus (voorheen Collectie Koopstra), Annexe Ind. 70 Ni 33, map 9; in archief van Atria kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam.

[18] *Journal de Genève* (15-01-1876) 3.

[19] David Harris, *A diplomatic history of the Balkan Crisis of 1875-1878*. (Stanford, California 1936) 74, 76, 121-131, 289.

[20] Mahmud Konjhožić, 'U hercegovačkom ustanku jednu četu vodila je jedna Holandanka - Sećanja starog ustaša čika Vase Vitkovića', in: Politika (Belgrado) (31-07-1931) 5.

[21] *Journal de Genève* (29-01-1876) 2; [Friedrich W[ilhelm] Rüstow, *Der Krieg in der Türkei. Zustände und Ereignisse auf der Balkan Halbinsel in den Jahren 1875 und 1876* (Zürich 1876) 132.

[22] Lični Fond Miće Ljubibratića (in: Arhiv Hercegovine, Mostar, Herzegovina), inv. nr. MLj-1462.

Slag tussen Herzegovijnse opstandelingen (rechts) en Turkse legereenheden.[23]

Tijdens de gevechten bij Vojnice en Siporače ging ze opnieuw de mannen voor. Ze rukte onder het heftigste vuur met de opstandelingen op en alle door gevechten gestaalde mannen waren één en al verbazing, één en al bewondering voor met welke moed en met welke koelbloedigheid deze vrouw door het voorbeeld van haar persoonlijke verschijning bij de opstandelingen heldendaden liet ontvlammen. Jeanne Merkus rukte steeds op aan het hoofd van het midden.[24]
Twee weken na vertrek bereikte de *četa* op de Dalmatisch-Herzegovijnse grens het niet ver van Bosnië gelegen dorpje Vinjani, waar een Oostenrijkse eenheid op 10 maart 1876 acht van de leiders, inclusief Jenny en Mićo, met een het *kaiserliche und königliche* leger onwaardige list wist te arresteren.[25]
Tijdens hun lange tocht langs Dalmatische dorpen en steden, en vervolgens in Triëst en andere Oostenrijkse plaatsen met een grote Slavische bevolking, werden de gevangenen uitbundig bejubeld. Het werd één grote zegetocht die pas in Linz eindigde. Mićo Ljubibratić werd daar geïnterneerd, maar Jenny werd als Nederlands staatsburger bevolen zo snel mogelijk en langs de kortste route Oostenrijk-Hongarije te verlaten. Zij vertrok in de richting van haar officiële woonplaats Jeruzalem. Aan de Hongaars-Roemeense grens nam zij echter niet een boot de Donau af, maar een schip dat stroomopwaarts naar Belgrado voer, om daar bij de Servische regering de vrijlating te bepleiten van haar commandant, die Servisch onderdaan was.

Jeanne d'Arc van Servië

De geestelijk en lichamelijk in slechte staat verkerende 'amazone van Herzegovina' werd op de kade door een uitbundige menigte verwelkomd. Een dag later had de beroemde dichter Đura Jaksić al een gedicht over haar geschreven dat door de stad verspreid en in kranten afgedrukt werd. Hij vergeleek zijn Servische Jeanne d'Arc met Lord Byron, het boegbeeld van de Westerse steunverlening aan de Griekse vrijheidsstrijd tegen de Turken. Na Jenny's herstel, trok ongeveer een derde van de 28.000 inwoners van Belgrado in een fakkeloptocht naar haar hotel waar de militaire kapel in burger en een groot koor haar een aubade brachten. Een van de leiders van de Omladina, de nationalistische beweging die streed voor de bevrijding van de Zuid-Slaven onder het Turkse juk en de Habsburgse heerschappij, sprak een lofrede uit. Jenny antwoordde dat zij een eigen *četa* zou vormen en met de Servische troepen tegen de Turken zou optrekken als er oorlog zou uitbreken. Nadat kort hierna een nationalistisch kabinet was aangetreden, bleek oorlog onafwendbaar. Jenny doneerde grote bedragen aan het Servische Rode Kruis, het ministerie van Oorlog en een fonds voor hulp aan toekomstige wezen en weduwen, en deed pogingen een groep vrijwilligers om zich heen te verzamelen. Ook enkele buitenlandse vrouwen voelden zich daartoe aangetrokken, maar werden uiteindelijk in hun opzet belemmerd. Zij schafte zich een paard, zadel en wapens aan. Een meerderheid van haar broers en zusters moet intussen besloten hebben de geldstroom uit de Indische plantages voor haar af te sluiten, zo valt namelijk op te maken uit haar financiële toestand van een paar jaar later en uit een bericht in een Franse krant waarin staat dat "de familie er goed aan had gedaan haar onder curatele te laten stellen."[26]
De minister van Oorlog, Tihomilj Nikolić, zond Jenny op 2 juli 1876, de dag dat de oorlog uitbrak, naar het Bosnische front. Daar sloot zij zich aan bij de vreemdelingenbrigade, vrijwilligers onder bevel van luitenant-kolonel Gruja Mišković. Na bloedige straatgevechten in het stadje Bijeljina bereikten enige van zijn bataljons het centrum waar in een soort burka gehulde personen hun met witte vlaggen tegemoet kwamen. Zij bleken echter geen vrouwen te zijn, maar Duits sprekende vrijwilligers, die het vuur op hen openden. Daarna kenden de Servische troepen geen genade. Kort hierna liet generaal Ranko Alimpić echter de aftocht blazen, hoewel de stad bijna was ingenomen. Jenny sprak: "[...] nu zie ik dat er in het Servische leger, behalve mij, [nog] een vrouw is!"[27] De volgende nacht werden alle

[23] Steendruk van Šlaski naar een schets van prof. Franc Zverin; Niva (Sint-Petersburg) (1876), nr. 11, bij p. 193.

[24] *Neues Wiener Abendblatt* (15-03-1876) 2.

[25] *Narodni List/Il Nationale* (Zadar) (11-03-1876) 1; 'Haus Hof und Staatsarchiv, Wenen'; in: Julije Grabovac, *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875-1876)*. Književni krug (Bibliotheka znanstvenih djela 51), (Split 1991) 142-143.

[26] *Le Gaulois* (Paris 25-07-1876) 1.

[27] Đura Jakšić, 'Ranjenik. Skica iz srpskog rata', in: Orao. *Veliki ilustrovani kalendar za godinu 1878* (Novi Sad) jrg. 3, afl. 4 (1877) 77.

Fantasierijke voorstelling van Johanna Markus, vermoedelijk op weg naar het Bosnische front.[28]

Een op Jenny Merkus gestoelde romanfiguur jaagt met getrokken sabel Osmaanse soldaten op de vlucht.[31]

1.500 christenen, de helft van de stadsbevolking, op de meest gruwelijke manieren afgeslacht.[29]
Tijdens de volgende gevechtspauze maakte Jenny zich vooral verdienstelijk in de veldhospitalen, maar toen op 20 juli Turkse commando's onder dekking van de ochtendmist probeerden de strategische pontonbrug over de Drina in te nemen, stormden Mišković, Jenny en twintig andere ruiters de vijand tegemoet, soldaten van het volksleger aanmoedigend hen te volgen. Merkusovica reed vooraan en vuurde onophoudelijk uit haar karabijn terwijl ze riep: *'Ne boji Turko! Srbo ura!'* [Wees niet bang voor de Turk! Serviër, hoera!]. Gruja [Mišković] bewonderde haar en riep de soldaten voortdurend toe: 'Kijk die meid eens; kijk die meid eens!'[30]

Zou de Hollandse furie die dag gesneuveld zijn, dan was ze waarschijnlijk wereldberoemd gebleven. De bekende Engelse schrijfster Rebecca West was zelfs van mening dat Jenny Merkus de hoogste eer zou zijn toegekomen indien ze katholiek was geweest en in een belangrijk westers land actief geweest was.[32] Zelfs generaal Alimpić, die aanvankelijk uiterst sceptisch was geweest over de aanwezigheid van een vrouw in zijn gelederen, zei tot een journalist: "Zij heeft gevochten als tien mannen."[33] Voor de soldaten van het volksleger was Jenny welhaast een heilige geworden.
Hoewel zij samen met de generaal uit hetzelfde glas slivovitsj dronk,[34] stak de nihilistisch[35] denkende Hollandse mengeling van Jeanne d'Arc en Florence Nightingale tegenover hem haar meningen niet onder

[28] Johan Wilhelm Frey, gravure; in: [Moritz B. Zimmermann, (ps. van Moritz Bermann)], *Illustrierte Geschichte des Orientalischen Krieges von 1876-1878. Für das Volk bearbeitet von Moritz B. Zimmermann* (Wenen, Pest, Leipzig 1878) 181.

[29] Zastava (Novi Sad 21 (09)—07-1876) 4.

[30] Andra S. Knićanin, *Ratni dnevnik, Knjiga prva: Prvi rat 1876-1877* (Belgrado 1880) 58-60.

[31] Bouchet, La chasse aux Therkesses à la Morava; gravure; in: Theodore Laborieu, *Les Mystères du Sérail. Massacres en Bulgarie. Guerre de l'indépendance serbe* (Parijs [1876]) afl. 43, p. 337.

[32] Rebecca West, (ps van Cecily Isabel Fairfield), *Black Lamb and Grey Falcon. A journey through Yugoslavia* I (New York 1941) 273.

[33] *Journal de Genève* (30-07-1876) 2.

[34] *El Globo, Diario ilustrado. Instrucción. - Moralidad. - Recreo* (Madrid 31-07-1876) 2-3.

[35] Vernietiging van bestaande politieke, sociale en religieuze orden en vervanging door betere.

stoelen of banken:[36]

'De corpulente generaal [...] stelde zich tevreden met kleine schermutselingen, die hij erg schilderachtig beschreef. Voor zijn genot en genoegen leefde hij 8 werst (8½ km) van het legerkamp verwijderd. Onder de dappere officieren van het Drina-leger bleef de opwinding hierover een stomme jammerklacht. [...] De bekende strijdmaagd Markus, die de adjudant van [de nieuwe brigadecommandant] Putnik was, besloot, eindelijk, de generaal te zeggen wat velen dachten. Ze trad op hem toe en in aanwezigheid van enige officieren zei ze hem in het gezicht: Generaal! Veroorloof mij te vertellen dat u in vredestijd een goed legerleider bent, maar een slechte in oorlogstijd. Ik spreek uit wat ook velen denken en zeggen en ik waag u te verzoeken het commando af te staan aan een ander die bekwamer is dan u, en u gaat zelf met pensioen.'[37]

Bovendien maakte Jenny hem verwijten over zijn erotische avonturen met een jonge wulpse weduwe die als vrijwilligster in de lazaretten werkte.[38] Ook Jeanne d'Arc was ooit opgetreden tegen vrouwen van lichte zeden in het Franse leger. Met een smoes stuurde Alimpić Jenny het leger uit en, ondanks de steun van de minister van Oorlog, besloot zij Servië te verlaten.

Einde levenswerk

Na de vrede verbleef Jenny in 1878 minder dan een week in Jeruzalem om haar bouwheer een flinke som geld ter hand te stellen, opdat hij de tijdens de oorlog stilgelegde bouw van haar hospitium weer kon hervatten. Nadat een jaar later haar geld was opgeraakt, moest de bouw echter worden stilgelegd. Bedrogen door haar stroman, leveranciers, en ambtenaren - vrijwel allen Syrische, Libanese en Griekse christenen - moest Jenny uiteindelijk haar levenswerk opgeven. Wel bleef zij zich de rest van haar leven fysiek en mentaal inzetten voor minderbedeelden en strijders voor een betere wereld. Ze stierf straatarm, 57 jaar oud, in het Utrechtse diaconessenhuis.

In de biografie *Mystica met kromzwaard* kan men kennis nemen van talrijke opmerkelijke bijzonderheden uit het geïnspireerde en inspirerende leven van Jenny Merkus.[39]

Carte de visite van Jenny Merkus op ongeveer 45-jarige leeftijd.[40]

[36] *Kölnische Zeitung* (19-08-1876) geciteerd in: *Neue freie Presse, Abendblatt* (Wenen 25-08-1876) 2.

[37] *Novoje Vremja* (Sint-Petersburg) 13 (25)-08-1876; brief door Neznakomec, Belgrado, 18-08-1876; in het Servisch vertaald geciteerd in: Delimir Stišović (vert. en bew.), *Srpska-turkski ratovi 1876-1878 u ruskoj štampi (Izbor iz novinske građe)*. Međuopštinski istorijski Arhiv Čačak (Čačak 2001) 31.

[38] Nikola Krstić, Dnevnik. Javni život i privatni život (manuscript) (1876). Archief Srpska akademija nauka i umetnosti (Belgrado), inv. nr. 7201; *Neue freie Presse, Morgenblatt* (Wenen 02-08-1876) 2.

[39] René Grémaux & Wim van den Bosch, *Mystica met kromzwaard. Het opzienbarende leven van Jenny Merkus (1839-1897)* (Delft 2014).

[40] Henri le Lieure de l'Aubepin, Rome; kopie in het archief van Atria kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (Amsterdam).

Schiphol als Nederlands militair vliegveld 1916-1940.

Deel 1: De stichting van Schiphol 1916-1920

Dr. Dirk Starink

Op 9 maart 2016 is het precies honderd jaar geleden dat de minister van Oorlog, Nicolaas Bosboom, besloot nabij het fort Schiphol landbouwgronden aan te kopen met als doel daar een militair vliegveld te stichten voor het Nederlandse luchtwapen. Van luchtverkeer was toen nog geen sprake; ons land verkeerde als neutrale staat in het midden van de Eerste Wereldoorlog die om ons land in alle hevigheid woedde en ervoor zorgde dat de Nederlandse krijgsmacht vier jaar lang gemobiliseerd bleef. Ook toen na de Eerste Wereldoorlog een heel voorzichtig begin werd gemaakt met de burgerluchtvaart bleef Schiphol een belangrijke militaire rol vervullen. Dit artikel gaat in twee delen op zoek naar de achtergronden waarom juist in de noordoosthoek van de Haarlemmermeerpolder een militair vliegveld werd aangelegd en hoe de militaire functie van Schiphol tot aan de meidagen van 1940 overeind bleef ondanks het uitgroeien van Schiphol tot nationale luchthaven.

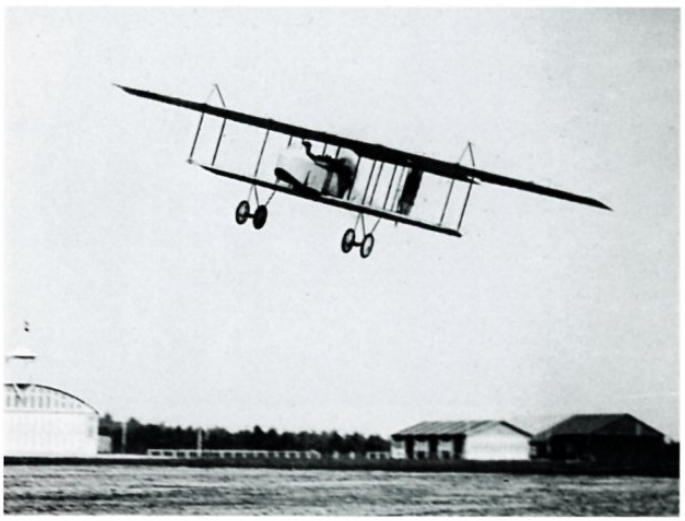

Een Farman HF.20 boven Soesterberg.
Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag (NIMH).

Ruim een jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, op 1 juli 1913, kreeg Nederland in navolging van de ons omringende landen een militaire vliegdienst. De Luchtvaartafdeeling (LVA) van het Nederlandse leger nam met één vliegtuig en dertig man militair personeel zijn intrek op het vliegveld Soesterberg. Dat was al eerder in gebruik geweest voor vliegdemonstraties en beschikte over de nodige vliegtuigloodsen en andere infrastructuur. De LVA begon op Soesterberg met de opleiding van vliegers en de uitbouw van de gronddienst. Daarvoor werden in Frankrijk vliegtuigen van het type Farman aangeschaft. Hoewel Soesterberg voor het vliegbedrijf gunstig was gelegen, had het een belangrijk militair nadeel: het was buiten de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHWL) gelegen. Volgens het geldende Nederlandse defensiebeleid moest de neutraliteit gewapenderhand worden verdedigd. Het veldleger werd daartoe in de oostelijke en zuidelijke provincies opgesteld en zou bij een vijandelijke overmacht terugtrekken achter de NHWL, ongeveer de lijn Muiden-Utrecht-Gorinchem. Samen met de daar aanwezige troepen van onder andere de Stelling van Amsterdam zou het een hardnekkige verdediging voeren totdat - men hoopte binnen een maand - bondgenootschappelijke hulp kwam opdagen. Volgens dit beleid moest de LVA bij een dreigende schending van de neutraliteit Soesterberg ontruimen en worden overgebracht binnen de NHWL en liefst binnen de Stelling van Amsterdam die als het 'redoute centrale' gold.

Na de moord op de Habsburgse troonopvolger Franz Ferdinand en zijn vrouw in Sarajevo op 28 juni 1914 liep de oorlogsspanning in Europa snel op en werden ook in Nederland de mobilisatieplannen uit de kast gehaald. Op 29 juli was de commandant van de LVA, kapitein Hendrik Walaardt Sacré, voor een bespreking naar de generale staf geroepen om enkele consequenties van de gespannen internationale toestand te bespreken. Allereerst besloot de legerleiding dat de LVA bij mobilisatie rechtstreeks onder het Algemeen Hoofdkwartier (AHK) van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (OLZ) zou komen te ressorteren. Hoewel overplaatsing van de LVA naar de omgeving van Amsterdam nog niet nodig werd geacht, moest deze wel worden voorbereid. De volgende

Genieofficier Hendrik Walaardt Sacré was de eerste commandant van het Nederlandse luchtwapen van 1913 tot 1919.
NIMH.

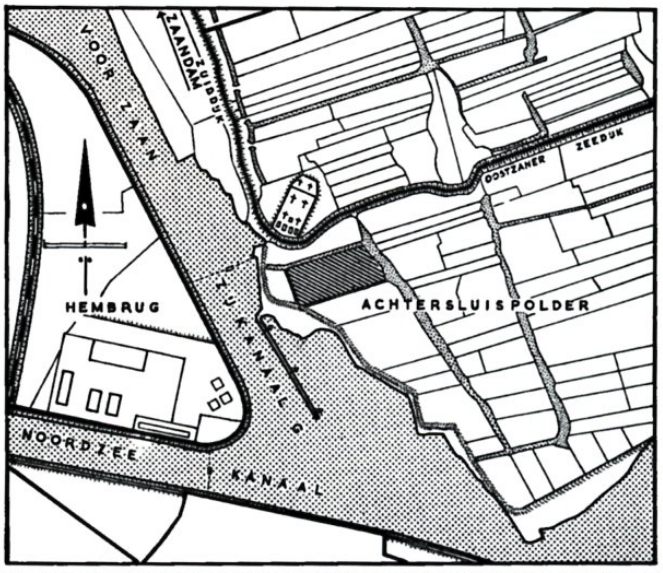

HET LANDINGSTERREIN BIJ DE HEMBRUG IN DE ACHTERSLUISPOLDER (AUGUSTUS 1914)

Het in augustus 1914 ingerichte vliegveldje voor de LVA in de Achtersluispolder te Amsterdam.
Bron: *Onze Luchtmacht*.

dag stuurde Walaardt Sacré luitenant Floris van Heijst naar Amsterdam om daar een geschikt vliegterrein te verkennen en te overleggen met de commandant van de Stelling van Amsterdam. De zaak kwam in een stroomversnelling toen die middag van de minister van Oorlog het telegram uitging: 'Reken op leger- en landweermobilisatie.' De volgende dag tekende koningin Wilhelmina het Koninklijk Besluit tot algehele mobilisatie, die op zaterdag 1 augustus 1914 intrad.

De zoektocht naar een geschikt vliegveld binnen de Stelling van Amsterdam

Het terrein dat Van Heijst op 30 juli had uitgekozen om te worden ingericht als vliegterrein was gesitueerd in de aan Zijkanaal G gelegen Achtersluispolder, aan de overzijde van het fabrieksterrein van de Artillerie Inrichtingen aan de Hembrug. De volgende dag vertrok luitenant Coblijn Sr. naar Amsterdam om in nauwe samenwerking met de stellingcommandant van Amsterdam het uitgekozen vliegterrein geschikt te maken en inkwartiering te regelen. Het terrein was eigendom van J.K. van Wessem te Zaandam, die het verhuurde voor *f* 200,- ineens en *f* 100,- per maand; de pachter van het terrein werd op soortgelijke wijze schadeloos gesteld. De Amsterdamse zeilmaker F. Zeilinga bleek bereid twee vliegtuigtenten te verhuren en deze op te zetten aan de noordzijde van het vliegterrein. Ten slotte regelde Coblijn dat de volgende ochtend de boot 'Jacoba' aan de Nieuwe Merwedesluis te Utrecht gereed zou liggen om de kisten met uitrusting van Soesterberg en de mobilisatievoorraden uit Amersfoort naar Amsterdam te vervoeren. De volgende dag was ook elektriciteit aangelegd op het vliegterrein.[1]
Na reeds op 1 augustus een grenspatrouille te hebben gevlogen kreeg de Soesterbergse LVA, toen het Duitse leger twee dagen later België binnentrok, van opperbevelhebber generaal Cornelis Snijders de opdracht regelmatig de oost- en zuidgrens te verkennen. Dat maakte het noodzakelijk enkele vliegterreinen langs de grens in gereedheid te brengen voor tussenlandingen. Zo werden op de Kemperheide bij Arnhem, op de Groote Heide bij Venlo, op de Molenheide bij Gilze-Rijen en op het Middenreduit te Souburg bij Vlissingen daarvoor de nodige voorzieningen aangebracht. Na enkele dagen bleek dat het Duitse leger massaal door België trok, maar de Nederlandse neutraliteit respecteerde. Uit voorzorg besloot Snijders het veldleger in Noord-Brabant te concentreren met het hoofdkwartier te 's-Hertogenbosch. Om daar snel

[1] Collectie NIMH, Dagboek Walaardt Sacré, 29 juni t/m 1 augustus 1914.

Generaal Cornelis Jacobus Snijders als Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht.
NIMH.

de resultaten van verkenningen te kunnen afgeven, werd het vliegveldje bij De Pettelaar, dat in 1911 bij de grote herfstmanoeuvres was gebruikt, opnieuw in gereedheid gebracht.[2]
Ondanks al deze drukke bezigheden van de kleine LVA ging de inrichting van het vliegterrein aan de Hembrug gewoon door, maar bleef de opdracht tot verplaatsing daarheen voorlopig uit. Op 4 augustus arriveerde in Amsterdam een grote benzinevoorraad en ricinusolie (voor smering van de rotatiemotoren) en het militaire magazijn voor uitrusting te Woerden zegde toe drie vliegtuigtenten te bezorgen en er nog drie bij te maken. Tijdens een hevige storm in de vroege ochtend van 13 september waaiden echter vijf van deze Woerdense tenten aan flarden, terwijl die van Zeilinga overeind bleven. Ook te Arnhem en Vlissingen waaiden de tenten omver en raakten de vliegtuigen doorweekt. Daarom liet de commandant LVA tekeningen maken voor houten loodsen van twintig bij twintig meter. Op 3 oktober kreeg hij toestemming voor de bouw van twee loodsen voor Arnhem en Vlissingen, maar omdat de LVA voorlopig te Soesterberg zou blijven, niet voor Amsterdam.[3]
Ondertussen bleek al in de herfstmaanden dat het in allerijl ingerichte vliegveldje te Amsterdam erg drassig en daardoor minder bruikbaar was voor starten en landen. Nu de Duitsers door België richting Frankrijk waren gemarcheerd, kon in alle rust naar een betere locatie worden omgezien. In eerste instantie gingen begin 1915 de gedachten uit naar het aan het eind van de negentiende eeuw aangelegde eiland Zeeburg, dat in gebruik was als schiet- en exercitieterrein van het garnizoen Amsterdam. Dit eiland was ont-

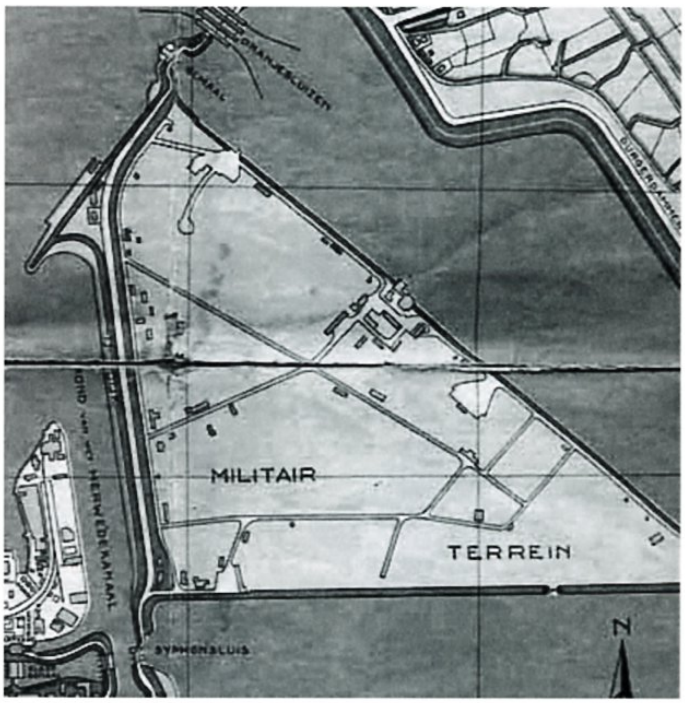

Het Amsterdamse eiland Zeeburg in de monding van het IJ.
Bron: www.stellingvanamsterdam.nl.

staan bij de afdamming van het IJ en de aanleg van het Noordzeekanaal en sloot aan de noordzijde aan op de Oranjesluizen. Na aanleg van de dijken was het een slibdepot van honderd hectare geworden dat rond de eeuwwisseling geleidelijk drooggevallen was en vanaf 1910 bij het ministerie van Oorlog in gebruik was. Om er ook een vliegveld aan te leggen moest het nog flink worden opgehoogd. Het grote voordeel van deze locatie was dat aan de zijde van het IJ ook een basis voor watervliegtuigen kon worden aangelegd. De aanlegkosten en een vergoeding aan Amsterdam beliepen echter ruim zeven ton en de marine oordeelde het als watervliegtuigstation niet geschikt.[4]
De commandant LVA was dus genoodzaakt naar een

[2] D. Starink, *De jonge jaren van de luchtmacht. Het luchtwapen in het Nederlandse leger 1913-1939* (Amsterdam 2013) 90-93.

[3] *Dagboek Walaardt Sacré*, 4 augustus t/m 3 oktober 1914.

[4] Opmerkelijk is dat de marine een jaar later toch aan de IJzijde van Zeeburg tegenover Schellingwoude een watervliegtuigstation inrichtte, het marinevliegkamp Schellingwoude dat tot 1945 dienst heeft gedaan.

betere oplossing uit te zien, weliswaar niet in de stad maar dan toch binnen de Stelling van Amsterdam.

Een mogelijk vliegveld bij Halfweg

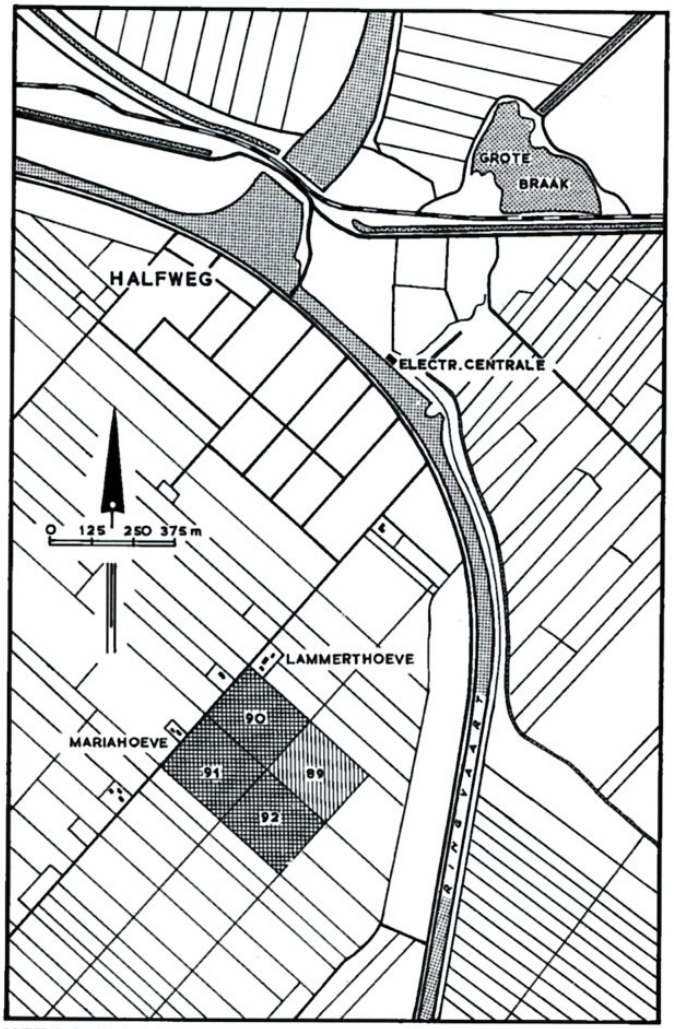

HET DOOR DE C.-L.A. VERKENDE VLIEGTERREIN IN DE STELLING AMSTERDAM BIJ HALFWEG.

DE NUMMERS IN DE VIER PERCELEN ZIJN KADASTRALE NUMMERS. HET GEARCEERDE PERCEEL WAS WEILAND; DE DUBBEL GEARCEERDE PERCELEN BOUWLAND.

Een mogelijk vliegveld bij Halfweg in het noorden van de Haarlemmermeerpolder.
Bron: Onze Luchtmacht.

Op 2 november 1915 rapporteerde Walaardt Sacré aan de opperbevelhebber dat hij een geschikt terrein van twintig hectare had verkend in het uiterste noorden van de Haarlemmermeerpolder nabij Halfweg.[5] Dat terrein kon volgens hem dienen voor de onderbrenging van een groot gedeelte van de inmiddels sterk gegroeide LVA. Het terrein van 400 bij 500 meter was onderverdeeld in vier ongeveer even grote percelen (drie waren bouwland en één weiland) van één eigenaar. Het was aan een doorgaande weg gelegen en kon via een sloot worden ontsloten; ook moesten de sloten tussen de percelen worden gedempt en de akkers tot grasland worden omgevormd. De bodemgesteldheid van de bemalen polder was van dien aard dat het vliegterrein in alle seizoenen droog bleef en het niet nodig was voor lichte gebouwen te heien. In de onmiddellijke nabijheid was het veld via de Ringvaart per schip bereikbaar en ook bevond zich daar een elektriciteitscentrale, zodat het veld gemakkelijk kon worden aangesloten. Behalve de aankoopsom van ƒ 100.000,- voor de vier percelen, berekende Walaardt Sacré voor de verdere inrichting nogmaals ƒ 80.000,-, te weten de bouw van vier vliegtuigloodsen, een automobielloods, een magazijnloods, een legeringsbarak voor honderd man, demping van sloten en verharding van het terrein voor de loodsen en de aansluiting van nutsvoorzieningen.[6]

Op 14 november bracht de OLZ de kwestie van een vliegveld als volgt onder de aandacht van de minister Bosboom: 'Ingeval wij in oorlog mochten geraken met Duitschland, zal het vliegterrein te SOESTERBERG onmiddellijk moeten worden ontruimd en zal al het personeel en materieel - voor zooverre niet ingedeeld bij het veldleger - onverwijld moeten worden overgebracht achter de Nieuwe Hollandsche Waterlinie of beter nog, binnen de stelling van AMSTERDAM.' Hij verwees naar het onderzoek van de LVA naar het terrein bij Halfweg, maar gaf aan op de kosten te kunnen besparen door slechts twee van de vier percelen aan te kopen. De twee andere waren te vorderen wanneer daadwerkelijk sprake zou zijn van overplaatsing van de LVA. Ook liet hij een legeringsbarak en een aparte magazijnloods achterwege, zodat hij de kosten voor het vliegveld terugbracht tot ƒ 108.000,-, beduidend minder dan de aanleg van een vliegveld te Zeeburg.[7] Toch dacht de minister daar anders over, want deze liet de OLZ weten dat hij een uitgave van ruim een ton voor 'dit beperkte doel' te veel vond. Het kwam hem voor dat de vliegtuigen en automobielen best in de omgeving in aanwezige boerenschuren onder te brengen waren. Ook vroeg de minister zich af of het Rijk wel tot aanschaf van de grond moest overgaan, omdat - zo las hij in het LVA-rapport - het terrein zoals het er lag, in geval van nood al dadelijk bruikbaar zou

[5] Het buitengebied net ten zuiden van het tegenwoordige Zwanenburg.

[6] Nationaal Archief Den Haag, Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier), 1914-1940, nummer toegang 2.13.70, inventarisnummer 331, Brief C-LVA aan OLZ van 2 november 1915, nr. 1244 Geheim. Zie ook: F.J. Molenaar, 'Het ontstaan van het militaire vliegterrein Schiphol in 1916', *Onze Luchtmacht* 10 (1958) (3) 87.

[7] NL-HaNA, 2.13.70, inv. 331, Nota OLZ aan minister van Oorlog van 14 november 1915, OVI nr. 37065 (GS nr. 11034); Molenaar, 'Het ontstaan', 89.

zijn. De OLZ kreeg de vraag deze kwestie nogmaals nader te overwegen.[8]
Dit standpunt van de minister ontlokte aan Walaardt Sacré een uitvoerige reactie om aan te tonen dat een vliegtuigloods met een brede ingang en vrije ruimte wel iets anders was dan een boerenschuur met een gewone ingang en allerlei palen en stutten. Hij suggereerde dat iemand namens de minister eens op Soesterberg moest komen kijken hoe daar vliegtuigen ondergebracht werden. De onmiddellijke bruikbaarheid van het terrein gold alleen in de wintermaanden en niet zodra het gewas er weer groeide. Ten slotte wilde hij de gedachte aan een 'beperkt doel' wegnemen door erop te wijzen dat de LVA zich gestadig uitbreidde en niet alle dertig vliegtuigen permanent op Soesterberg waren onder te brengen. Zodra het vliegveld binnen de Stelling van Amsterdam gereed was, wilde hij er permanent of op roulatiebasis vliegtuigafdelingen stationeren en daar laten oefenen. De gevraagde loodsen hoefden dan niet op Soesterberg te verrijzen. Toen de OLZ deze reactie aan de minister voorlegde, zwichtte deze voor de van militaire zijde naar voren gebrachte argumenten en keurde de aanleg van het vliegveld bij Halfweg voor een bedrag van ƒ 108.000,- goed.[9]
De Inspecteur der Genie ontving nog op 23 december 1915 opdracht de koop van het vliegterrein in gang te laten zetten door de Eerstaanwezend Ingenieur (EAI) te Haarlem, Deze kreeg vervolgens op 4 januari 1916 ook opdracht tot realisatie van de bouw van loodsen en de terreinverhardingen. Dan volgt er een episode, die niet meer via de archieven is te achterhalen, maar waarvan we wel het resultaat kennen. Hetzij de EAI te Haarlem dan wel de tussenpersoon bij de grondaankoop, de heer L.H. van Essen, of wellicht de Stellingcommandant van Amsterdam, generaal-majoor A.R. Ophorst, heeft de commandant LVA gewezen op een alternatief vliegterrein even verderop nabij het Fort Schiphol.[10] In ieder geval ging Walaardt Sacré het nieuwe terrein op 25 januari 1916 zelf in ogenschouw nemen en meldde in zijn dagboek: 'dit terrein is goed'.[11]

Het vliegveld bij Fort Schiphol

De droogmaking van het Haarlemmermeer halverwege de negentiende eeuw betekende voor Amsterdam dat een grote watervlakte in de verdedigingslinie verdween. Die verdediging berustte op inundaties en watervlaktes in een grote cirkel buiten de stad, waarbij forten of andere verdedigingswerken, ook wel de Posten van Krayenhoff genoemd, de mogelijke toegangen (accessen) beveiligden. De Ringvaart rond de drooggelegde Haarlemmermeer kreeg aan de noordzijde een viertal forten om het zuidelijk deel van de linie te dichten: van west naar oost het Fort bij Heemstede, Fort aan de Liede, Fort aan Het Nieuwe Meer en Fort aan het Schiphol. Dit laatste fort dankte zijn naam aan de waterloop 'Schips Hol' die in vroeger eeuwen vanuit Amstelveen uitkwam op de Haarlemmermeer. Het was een bomvrij torenfort dat in een uitstulping in de Ringvaart achter een aarden wal was gelegen, zodat het ook de Ringvaart zelf kon bestrijken. Nadat de Vestingwet van 1874 de Stelling van Amsterdam had uitgebreid tot een ring met omtrek van 135 kilometer met 42 forten was het Fort Schiphol overbodig

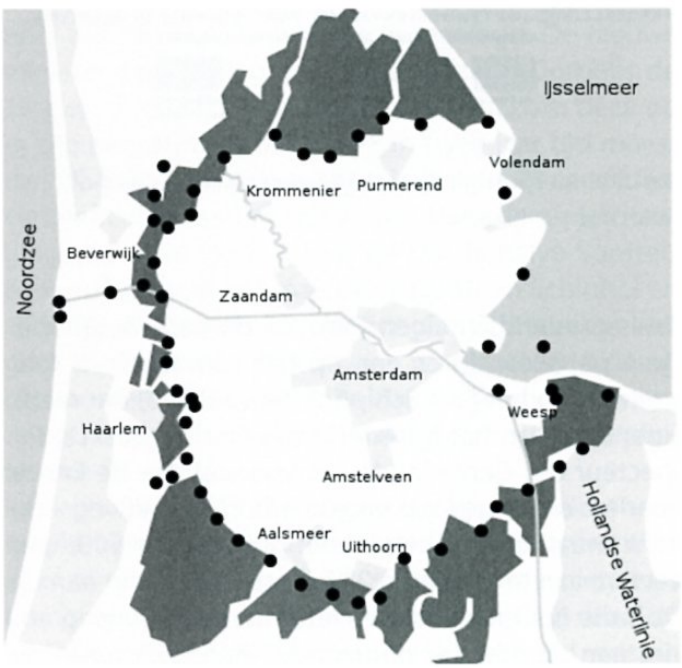

De fortengordel en de inundatiegebieden van de nieuwe Stelling van Amsterdam.
Bron: www.stellingvanamsterdam.nl.

geworden. Dwars door de Haarlemmermeerpolder werd tussen Vijfhuizen en Aalsmeer de zogeheten Geniedijk aangelegd, zodat het mogelijk was alleen het zuidelijk gedeelte van de polder weer onder water te zetten.[12]

[8] NL-HaNA, 2.13.70, inv. 331, Nota minister van Oorlog aan OLZ van 22 november 1915, nr. Kab. Litt. A.154.

[9] NL-HaNA, 2.13.70, inv. 331, Nota minister van Oorlog aan OLZ van 16 december 1915, nr. Kab. Litt. E.107, in antwoord op nota OLZ aan minister van Oorlog van 30 november 1915, OVI nr. 38618 (GS nr. 11698) met brief C-LVA van 25 november 1915, nr. 1351 Geheim als bijlage.

[10] Molenaar, 'Het ontstaan', 94.

[11] *Dagboek Walaardt Sacré*, 25 januari 1916.

[12] F.H. van den Beemt e.a. (red.), *300 jaar bouwen voor de landsverdediging* (Den Haag 1988) 119; www.stelling-amsterdam.nl.

De percelen die de EAI te Haarlem op het oog had, betroffen twee repen grond van respectievelijk 5,75 en 6,45 hectare (percelen 421 en 422), deels akker- en

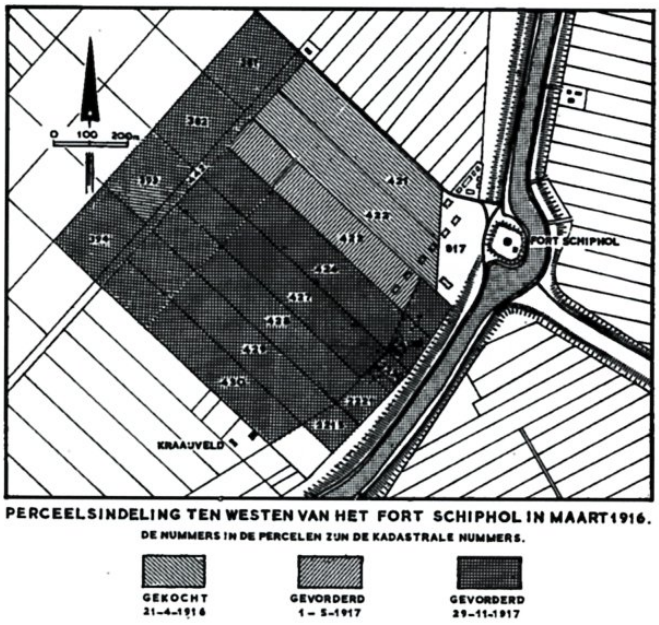

Het uiteindelijke militaire vliegterrein bij Fort Schiphol.
Bron: Onze Luchtmacht.

deels grasland, in eigendom van de heer G. Knibbe. Deze percelen sloten aan op het voorterrein à 4,42 hectare van het Fort Schiphol (perceel 817) dat reeds eigendom van het ministerie van Oorlog was. De Inspecteur der Genie legde het voorstel van de EAI te Haarlem om – in plaats van de grond bij Halfweg – de ruim twaalf hectare tegen een prijs van ƒ 4.500,- per hectare aan te kopen op 23 februari 1916 voor aan de OLZ, die het enkele dagen later met een gunstig advies aan de minister doorzond.[13] Kennelijk miste de minister in het nieuwe voorstel de zienswijze van de commandant LVA, reden waarom hij het voorstel in de lijn terugstuurde. Dat was aanleiding tot een bijeenkomst op het 2e Geniecommandement in Amsterdam op 4 maart, waar Walaardt Sacré zich met de keuze voor de locatie Fort Schiphol verenigde en dat per telegram aan de OLZ liet weten. Generaal Snijders legde het plan-Schiphol op 7 maart opnieuw aan minister Bosboom voor, die twee dagen later aan de OLZ zijn instemming meedeelde en de commandant van het 2e Geniecommandement per telegram liet weten:

'Voorstel tot aankoop terrein C bij Fort Schiphol, uw onderschrift van 21 Februari nummer 279 goedgekeurd, ontwerp koopacte en definitief voorstel in te zenden. Opperbevelhebber geeft aan dit terrein de voorkeur.'[14]

Nog voordat de koopakte voor de beide percelen voor een koopsom van ƒ 55.290,40 op 21 april 1916 bij notaris C.F.J. Heinsius te Haarlemmermeer was verleden, nam Walaardt Sacré de nodige maatregelen om het vliegterrein Schiphol in gereedheid te brengen. Op 1 april was hij in Amsterdam en regelde hij met de commandant van de Stelling de telefonische aansluiting van Schiphol; bij de Geniecommandant drong hij aan op spoedige bouw van de vier reeds eerder door de minister toegestane vliegtuigloodsen en de werkzaamheden aan het terrein. Al op 12 april 1916 kon de EAI te Haarlem een voorstel bij minister Bosboom indienen voor de bouw van vier vliegtuigloodsen voor een bedrag van ƒ 50.997,- hetgeen de minister op 9 mei goedkeurde. Spoedig daarop kon de aannemer met de bouw der loodsen en het werk aan het terrein beginnen. Korte tijd later werd ook de wagenloods

De eerste vier houten vliegtuigloodsen op het vliegterrein bij Fort Schiphol (links boven) in aanbouw.
NIMH.

annex magazijn die dwars op de rij loodsen kwam te staan voor een bedrag van ƒ 10.500,- aanbesteed. De aannemer was in augustus met deze werkzaamheden gereed, zodat het vliegveld tijdens de manoeuvres die in de Stelling van Amsterdam voor september stonden gepland provisorisch in gebruik kon worden genomen.[15]

[13] NL-HaNA, 2.13.70, inv. 331, Schrijven OLZ aan minister van Oorlog van 26 maart 1916, OVI nr. 45873 (GS nr. 1605).

[14] NL-HaNA, 2.13,70, inv. 331, Schrijven OLZ aan minister van Oorlog van 7 maart 1916, OVI nr. 46710 (GS nr. 1946) en minister van Oorlog aan OLZ van 9 maart 1916, Ve Afd. nr. 125; Molenaar, 'Het ontstaan', 94-95; *Dagboek Walaardt Sacré*, 4 maart 1916.

[15] NL-HaNA, Militaire luchtvaart en luchtverdediging,1910-1940, 2.13.85, inv. 113, Maandrapport augustus 1916 van C-LVA aan OLZ van 12 september 1916, nr. 184 Geheim; Molenaar, 'Het ontstaan', 96-97.

De provisorische ingebruikname en uitbreiding van Schiphol

Na enkele proefstarts en -landingen detacheerde de LVA voor de oefening met de Stelling van Amsterdam van 19 tot en met 21 september 1916 drie Farman-vliegtuigen op het nog kale vliegterrein Schiphol, dat daarmee zonder fanfare in gebruik werd genomen. De drie vliegers waren de luitenants Roeper Bosch, Drost en luitenant ter zee Muller; kapitein Hardenberg (die in 1919 commandant van de LVA zou worden) en de luitenants Ede van der Pals en De Boer fungeerden als waarnemer en acht man grondpersoneel met een Spijker-vrachtauto completeerden het detachement. Hoewel Walaardt Sacré in zijn rapport aan de OLZ meldde dat het vliegterrein goed had voldaan, moesten nog wel enkele geulen worden geëffend en misten nog tal van permanente voorzieningen. Zo ontbraken de aansluitingen voor elektriciteit en water en waren er geen legerings- en keukenvoorzieningen, zodat de Genie voor tijdelijke maatregelen had moeten zorgen. Na de oefening ging Walaardt Sacré met de EAI te Amsterdam in de slag om tot goede voorzieningen te komen. Zo werd binnen de omwalling van het fort een munitieloodsje gebouwd en wilde de EAI het vliegveld nog voor de winter op de waterleiding hebben aangesloten. De aanleg op het openbare elektriciteitsnet had meer voeten in de aarde; de Inspecteur der Genie kreeg het verzoek voorlopig hierin te voorzien. Ten slotte diende de EAI op 1 november 1916 een voorstel bij het departement in om naast het fort een legeringsgebouw met keuken en kantine te realiseren. Dit moest voldoende zijn om een volledige vliegtuigafdeling te kunnen huisvesten.[16]

Het aldus in gebruik genomen vliegterrein was zeshonderd meter lang en tweehonderd meter breed en lag in noordwest-zuidoostelijke richting, hetgeen niet de meest voorkomende windrichting was. Bovendien waren de vliegtuigloodsen aan het zuidoostelijk uiteinde van het terrein geprojecteerd en stonden er aan de weg langs het vliegveld naar het fort nog bomen. Met nieuwere vliegtuigen op komst was dit vliegterrein van ruim 16 hectare eigenlijk al te krap. Daarom adviseerde de OLZ de minister overeenkomstig de eerdere uitgangspunten het vliegterrein door verdere uitgangspunten het vliegterrein door vordering uit te breiden. De Onteigeningswet van 28 augustus 1851 (*Staatsblad* 125) bood de minister hiertoe in geval van oorlog[17] de mogelijkheid. Namens de minister vorderde de commandant van de Stelling van Amsterdam op 1 mei 1917 perceel 423 ter grootte van 6,52 hectare, op 29 november 1917 gevolgd door een groot aantal percelen van samen bijna 54 hectare (zie kaartje op p. 24) van verschillende eigenaren, die gezamenlijk voor een bedrag van ƒ 287.000,- schadeloos werden gesteld. De tussenliggende sloten werden gedempt, bestaande opstallen verwijderd,[18] bouwland in grasland veranderd en drainage aangelegd. Zo ontstond in de loop van 1918 een bijna vierkant vliegterrein van negenhonderd bij achthonderd meter en een oppervlakte van bijna 77 hectare waarop nog twee extra vliegtuigloodsen werden geprojecteerd.[19]

Begin 1917 bereidden Snijders en Walaardt Sacré plannen tot een forse uitbreiding van het Nederlandse luchtwapen voor, die op 22 mei 1917 ter goedkeuring aan de minister werden voorgelegd. De nieuwe minister van Oorlog, jhr. mr. Bonifacius Cornelis de Jonge, stemde met deze plannen in en nam deze op in zijn begroting voor 1918.[20] In twee jaar tijd moest de LVA gaan bestaan uit 144 vliegtuigen in eerste lijn, verdeeld over zestien afdelingen. Voor de onderbrenging van deze vloot moest de LVA behalve Soesterberg ook permanent over de vliegvelden Schiphol en Gilze-Rijen kunnen beschikken. De OLZ hoopte volgens deze plannen met ingang van 1 juli 1918 de op dat moment te formeren 2e Vliegtuigcompagnie van drie afdelingen, totaal dus 24 vliegtuigen, op Schiphol te kunnen stationeren.[21]

In de loop van 1917 klaagde de commandant verschillende keren zijn nood bij de OLZ dat omtrent de eind 1916 aangevraagde kazernering nog niets was vernomen. Dit ondanks het feit dat de OLZ deze op 10 februari 1917 als 'zeer urgent' in verband met de uitbreiding van de LVA had verklaard. Pas nadat de Inspecteur der Genie eind december had laten weten, dat hij er alles aan deed de kazernebouw zowel te Soesterberg als te Schiphol te bespoedigen, kon Walaardt Sacré melden dat er enig schot in de bouwactiviteiten kwam.[22] Niet alleen door vertraging in de bouw, maar ook omdat de uitbreiding van de LVA door gebrek aan vliegtuigen en capaciteitstekort bij de vliegopleiding vertraging opliep, moest de permanente ingebruikname van Schiphol enige maanden

[16] NL-HaNA, 2.13.85, inv. 113, Maandrapporten september en oktober 1916 van C-LVA aan OLZ van 12 oktober 1916, nr. 199 Geheim resp. van 20 november 1916, nr. 230 Geheim; Molenaar, 'Het ontstaan', 97.

[17] Onder oorlog wordt in de wet ook verstaan de Staat van Oorlog die tijdens de mobilisatie van 1914-1918 gold.

[18] Met uitzondering van de hoeve 'Vredehof' met enkele stallen aan de Ringvaartdijk, die in de toekomst nog goede diensten zou bewijzen.

[19] Molenaar, 'Het ontstaan', 98-99

[20] Handelingen Tweede Kamer (HTK), bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de Oorlogsbegroting 1918, 17-18.

[21] Collectie NIMH, doos LVA 1917, Nota OLZ aan minister van Oorlog van 18 juli 1917, OVI nr. 92690 (GS nr. 5782); Starink, *Jonge jaren*, 101.

[22] NL-HaNA, 2.13.85, inv. 114, Maandrapport oktober t/m december 1917 van C-LVA aan OLZ van 11 januari 1918, nr. 73 Geheim.

worden uitgesteld tot 1 november 1918. Begin augustus rapporteerde de commandant LVA aan de OLZ dat de kazerne, het wachtgebouw, het EHBO-gebouwtje en het keukengebouw met badinrichting goed opschoten. Hij had de bedoeling om begin september alvast enig personeel daar te detacheren en de op Soesterberg overtollige vliegtuigen naar Schiphol te brengen om in de daar aanwezige loodsen te worden geborgen en onderhouden.[23]

Het Detachement Schiphol

Op 17 september toog een ploeg kwartiermakers onder leiding van de luitenants Van Voorthuysen en Schlimmer met enig grondpersoneel van Soesterberg naar Schiphol om de officiële plaatsing van het Detachement aldaar voor te bereiden en de afronding van de werkzaamheden te bespoedigen. Toen de als commandant van het detachement van negen vliegers en enkele leerling-vliegers aangestelde kapitein A.K. Steup op 1 november met zijn Farman op Schiphol

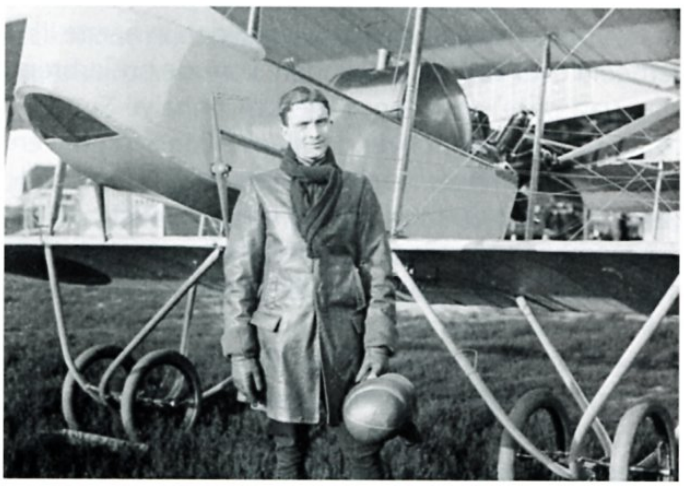

Kapitein-vlieger A.K. Steup voor een Farman-vliegtuig.
NIMH.

landde - en het vliegveld dus officieel in gebruik werd genomen - trof hij een vliegveld aan dat allesbehalve klaar was. De kazerne was nog niet klaar en, wat nog veel vervelender was, ontbraken nog steeds de aansluitingen op de waterleiding en het elektriciteitsnet. Om hierin tijdelijk te voorzien plaatste de Genie bij de kazerne een tijdelijke krachtinstallatie, de van een kermisexploitant aangekochte lokomobiel type Lanz, een door stoom aangedreven en door drie burgermedewerkers bediende machine die zowel stroom leverde als het water uit de Ringvaart oppompte naar een

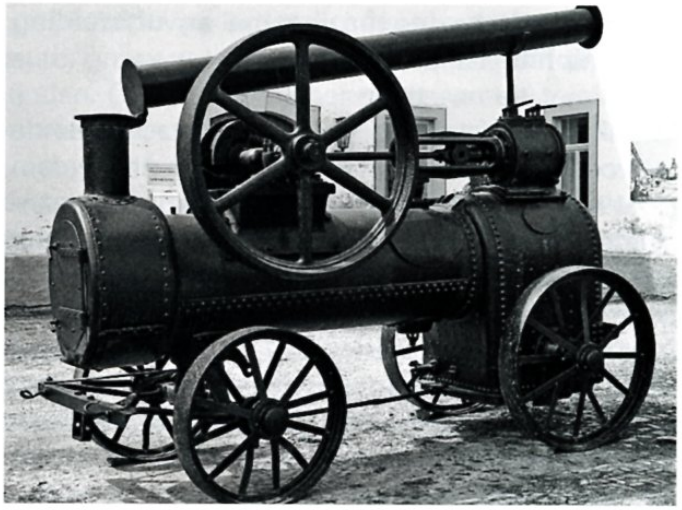

Een stoom-lokomobiel type Lanz werd op Schiphol gebruikt voor de stroom- en watervoorziening.
Bron: Wikipedia.

waterstation waar het werd gezuiverd voor wassen en koken. De kazerne voorzag ook nog niet in de legering van officieren; voor hen werden in Amsterdam-Zuid enkele kamers gehuurd. Omdat dit op drukke vliegdagen niet zo praktisch was, maakte Steup in de boerderij 'Vredehof' enige woonvertrekken, zij het dat de bewoners tijdens de avonden met kaarslicht genoegen moesten nemen.[24]
Met de wapenstilstand van 11 november 1918 brak er voor de gemobiliseerde Nederlandse krijgsmacht een periode van snelle demobilisatie aan, die ook voor de LVA ingrijpende gevolgen had. Niet alleen keerden grote aantallen reservisten en dienstplichtigen naar huis, maar ook gingen de plannen ter uitbreiding van de LVA op de helling. Maar het Detachement Schiphol was er nu en moest onder primitieve omstandigheden toch zijn dagelijkse taak verrichten. Deze bestond uit het vliegen met leerling-vliegers en met waarnemers-in-opleiding. In de wintermaanden 1918/19 bleek het vliegterrein toch behoorlijk drassig te zijn geworden als gevolg van onvoldoende drainage. Op een gegeven moment was nog slechts een strook van 40 bij 120 meter geschikt en verscheidene vliegtuigen sloegen in de drassigheid over de kop. In het voorjaar van 1919 werd het vliegterrein door de Nederlandsche Heidemaatschappij goed onder handen genomen en van een afdoende drainagesysteem voorzien. Ook kon het detachement de kazerne op 15 juni 1919 definitief in gebruik nemen. De krachtvoorziening moest echter nog steeds door de lokomobiel geschieden en in oktober klaagde Steup bij zijn commandant over het

[23] NL-HaNA, 2.13.85, inv. 115, Maandrapport augustus 1918 van C-LVA aan OLZ van 7 september 1918, nr. 3364 Geheim.

[24] NL-HaNa, 2.13.85, inv. 115, Maandrapport september 1918 van C-LVA aan OLZ van 10 oktober 1918, nr. 3898 Geheim; A.K. Steup, 'Enkele herinneringsflitsen uit de eerste jaren van het vliegveld "Schiphol"', *Onze Luchtmacht* 10 (1958) (3) 102-105.

slechte functioneren van dat apparaat, dat bij storm nogal eens uitviel:

'Op de boerderij na kan de verlichting van de gebouwen van "Schiphol" als voltooid worden beschouwd. Evenwel kleeft m.i. aan de tegenwoordige wijze van verlichting nog een groot nadeel, dat niet ernstig genoeg onder de oogen kan worden gezien, met het korter worden der dagen zal de lokomobiel ook langer moeten draaien, wat weer meerdere kans op bedrijfsstoring met zich medebrengt, temeer daar met den tegenwoordig bestaanden lokomobiel reeds meerdere malen storingen zijn voorgekomen.
Hier komt nog bij dat van het koolendistributiekantoor koolen werden ontvangen waarmede niet voldoende stoom kon worden gehouden, zoodat het licht vanzelf steeds minder brandt.'

Aan het einde van 1919 kon eindelijk de kazerne op de waterleiding en het elektriciteitsnet worden aangesloten. Op 1 juli had de minister tenslotte ook de bouw van de twee extra vliegtuigloodsen en een autogarage goedgekeurd, zodat die ook in 1919 gereedkwamen.[25] Uiteindelijk kon begin 1920, ruim na het einde van de Eerste Wereldoorlog en zes jaar na de eerste plannen, worden gesproken van een adequaat vliegveld voor het Nederlandse luchtwapen in de Stelling van Amsterdam. In datzelfde jaar zou het vliegveldje in de Haarlemmermeer echter een nieuwe wending meemaken, die het onderwerp is van deel 2.

Een fraaie luchtfoto van het militaire vliegveld Schiphol begin jaren twintig met ten noorden van de zes hangars de kazerne en aan de andere kant van de Ringvaart het munitiepark.
NIMH.

[25] NL-HaNA, 2.13.85, inv. 116, Maandrapport mei 1919 van C-LVA aan OLZ van 18 juni 1919, nr. 1401 Geheim; Molenaar, 'Het ontstaan', 100; Steup, 'Enkele herinneringsflitsen', 104-105.

Verslag van de excursie naar Hellevoetsluis

Het huis bergt in geheime kieren
verzwegen woorden alsof niets
verging, zal overleven
De gevel spant herinneringen, laag na laag
en kaatst de gulle schaduwlach
van soldaten prins en bedelaar
Op het bordes wuift verleden naar vandaag.

De Buffel in de haven van Hellevoetsluis.
Foto: Wim Adriaansen.

Met deze dichtregels over het zo fraaie Landshuis, gebouwd door Pieter Post, heeft Anja Pieké haar toelichting op de historie van de Vestinghaven Hellevoetsluis afgesloten aan het begin van de excursie van een aantal leden van 'Mars et Historia' op 31 mei jongstleden. Samen met haar en met Mars-lid Jan C.H. Jansen, wandelde de groep door de historische vesting, waar ook de voetstappen liggen van Michiel Adriaansz de Ruijter, Maarten Harpertsz Tromp, Cornelis Evertsen en vele andere historische figuren. In 1589 werd de Ree van Hellevoetsluis aangewezen als uitvalsbasis voor de vloten van het Zuiderkwartier van Holland en Zeeland, dit met het oog op de blokkering van havens aan de Vlaamse kust. Een deel van de infrastructuur van toen en vooral van later jaren dat de marine hier haar thuishaven had zijn nog aanwezig en voor bezoek toegankelijk.

Het is een mooie wandeling langs de magazijnen, via wallen en vestingwerken. De huidige vorm refereert sterk aan het ontwerp van Puy de l'Espinasse en Willem Paan op instignatie van de koning-stadhouder Willem III. De bouw van deze vesting duurde ongeveer van 1698 tot 1705.

De lunch werd gebruikt in de sfeervolle longroom van Museumschip De Buffel, gebouwd in Glasgow in 1867-1868, eens in dienst van de Koninklijke Marine

Een deel van de deelnemende leden tijdens de historische stadwandeling.

als ramschip, later logementschip en nu een museumschip in de haven van Hellevoetsluis. Vroeger lag het als zodanig in Rotterdam, bij het Maritiem Museum aldaar.
Een schip dus met een rijke historie, waar de bezoeker, dankzij enthousiaste vrijwilligers, niet omheen kan.
Een tocht door het langste ondergrondse gangenstelstel van het Droogdok Jan Blanken hoort bij het bezoek. In het Timmerdok ligt momenteel een groot zeilschip ter reparatie. Het is het oudste stenen droogdok van ons land, het bestaat uit twee te scheiden bassins en is gebouwd door timmermanszoon Jan Blanken. De eerste dokking vond plaats in 1806, het timmerdok werd 20 jaar later gebouwd. De periode dat ons land deel uitmaakte van het Franse keizerrijk. Jan Blanken was zeker een vooruitstrevend en visierijk man. Een stoommachine van de Engelse firma Boulton & Watt moest clandestien worden ingevoerd, wat op slinkse wijze is gelukt. Het programma omvat een uiteenzetting op film en daarna een bezoek aan het dok zelf, waarbij vele details aandacht kregen. Vermeldenswaard is zeker de bateau-porte, de afsluiting van het droogdok tegen het water op basis van een Franse vinding, die hier kon worden toegepast.
Het vervolg van de tocht over de vestingwerken aan de zijde van het Volkerak was een boeiend slot van een dagwandeling.
Je struikelt al wandelend haast over de historie, de kanons (met een meervoud-s) op een oude exercitieplaats, de bokken van het dok, de koperen plaat in de Buffel die de scheiding vormde tussen de verblijven van de officieren en de manschappen. Naast de zorg voor de vestingwerken en daar opgesteld geschut uit een voorbije periode heeft Fronttaal ook een kantine, waar een biertje zo uit de fles een mooie dag kan afsluiten, waarop geldt dat

...ik hier nu wandelen kan
mijn voetstap in het
verleden zet
en mijn hoofd
de vrijheid kent.

Verslag van de excursie naar Waterloo

Het gezelschap op het cour van Hougoumont.

Op 17 juni 1815, de dag voor de Slag bij Waterloo, regende het en ook de ochtend van de 18e was het nat. Het leger van Wellington koos positie en de troepen van Napoleon bereidden zich voor op de strijd, die die 18e juni rond het middaguur een aanvang had genomen. Precies zo was het weer tijdens de excursie van een kleine groep leden van 'Mars et Historia', aangevuld met leden van de Haagse groep 'Waterloofreaks' Quatre-Bras, op zaterdag 19 september. Onder leiding van Erwin Muilwijk, Mars-lid en auteur van enkele boeken over Waterloo, en Martijn Wink, eveneens Mars-lid en mede-initiatiefnemer, werd al lopend vanaf het bezoekerscentrum van Waterloo de Hoeve Hougoumont bereikt. Tot voor kort was die in gebruik als boerenhoeve, nu is het, na restauratie, een monument in de velden waar tweehonderd jaar terug werd beslist over de toekomst van Europa. Deze hoeve is een van die punten geweest waar de aanval van Napoleons troepen zich op concentreerde. Die episode wordt in een van de zalen, de vroegere runderstal, belicht aan de hand van een fraaie en futuristisch aandoende presentatie. Vanuit de ommuurde tuin bij de hoeve heeft men een goed uitzicht op het naar beneden afhellende terrein waar de strijd zich heeft afgespeeld.

Na de lunch te velde, met krentenbollen van de Groep Quatre-Bras, konden het panorama, waar het nog naar kruitdamp lijkt ruiken, en het museum worden bezichtigd, dat alles voor een dag-ticket van dertien euro. De dag is, naar keuze, afgesloten met een bezoek aan het plaatsje Quatre-Bras, waar onze toenma-

lige erfprins op 16 juni strijd voerde, of een drankje in de eveneens gerestaureerde hoeve Mont-Saint-Jean. Ook dit laatste gebouw is recentelijk gerestaureerd. Thans huist hier een lokale bierbrouwerij. Tijdens de slag werden op die plaats zo'n 3000-4000 gewonden verzorgd, en eind dit jaar (of begin volgend jaar, dat is momenteel nog onduidelijk), zal over dit thema een klein museum geopend worden in deze hoeve.

Wim Adriaansen.

Enkele van de deelnemende leden aan de voet van de beroemde Leeuwenheuvel.

DE DONDERBUS

Inkoop - Verkoop - Ruil

Antieke wapens, Orden, Militaria, Uniformen, Uitrustingsstukken, Documentatie Eerste en Tweede Wereldoorlog, Aankopen van gehele verzamelingen.

Adres:
Oostzeedijk beneden 213 A, 3061 VW Rotterdam
Geopend vrijdag van 19-21 uur, zaterdag van 11-18 uur
Telefoon: 010-4140267, Telefoon privé: 0186 60 23 38
Website: www.donderbus.com

Boekbespreking

Jan Nuis
Marinebataljon Oost-Java, maart 1942, De strijd tegen de Japanse troepen in opmars naar Soerabaja
Uitgever Mariniersmuseum der Koninklijke Marine, Rotterdam, 2014
240 p., geïll., geb.
ISBN 978-90-802825-0-6
€ 15,- (verkrijgbaar in de winkel van het Mariniersmuseum te Rotterdam)

Mariniers steken in 1941 de kali Porong over, met vooraan links (met getrokken pistool m.11) eerste luitenant der Mariniers J.G.M. Nass, en rechts kapitein der Mariniers G. Wilhelmy Damsté.
Foto in besproken boek, Mariniersmuseum, Rotterdam.

Niet eerder is er een boekwerk verschenen waarin specifiek de strijd en verwikkelingen van het Korps Mariniers op Oost-Java in maart 1942 tegen de Japanse troepen nauwgezet en volledig wordt beschreven. In eerdere publicaties, meest algemene werken en artikelen, werd het strijdtoneel in Oost-Java in een groter verband op papier gezet.
Nuis beschrijft in zijn boek hoe twee marinierscompagnieën samen met twee compagnieën van de Marine Bewakings Afdeling (MBA) tot een gemotoriseerd bataljon werden gevormd. Luitenant-kolonel der Mariniers W.A.J. Roelofsen kreeg de algehele leiding over het nieuw gevormde bataljon.
De Japanse 48e Divisie behorend tot het 16e Leger en afkomstig van de Filipijnen, zette vanaf 1 maart 1942 circa 20.000 man bij Kragan, Midden-Java, aan land. De hoofdmacht, een zuidelijke, midden- en noordelijke colonne, bestond respectievelijk uit twee infanterieregimenten ondersteund door tanks, genie en artillerie, een versterkt infanterieregiment en een regiment stoottroepen.
Hun onmiddellijke doel was de snelle verovering van de voor de Koninklijke Marine en geallieerden belangrijke militaire vlootbasis Soerabaja. Uiteindelijk hebben de veel sterkere Japanse troepen op hun opmars richting Soerabaja nergens echte grote tegenstand van betekenis ondervonden. De kracht van de vijandelijke opmars werd volkomen onderschat. Daarnaast was de slechte en ongecoördineerde bevelvoering en het ontbreken van gegevens over de Japanse opmars hieraan mede schuldig.
Het Marinebataljon, bestaande uit vier compagnieën mariniers van circa 400 man, had als taak om met eenheden van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), samengevoegd in een zuid-colonne, het Japanse leger de zuidwestelijke toegang naar de vlootbasis Soerabaja te ontzeggen. De leiding over het bataljon viel niet onder de Marineleiding te Soerabaja maar onder de commandant van de IIIe Divisie KNIL op Oost-Java, generaal-majoor der infanterie G.A. Ilgen.

Voordat het bataljon goed en wel aan de strijd kon gaan deelnemen, moesten op 2 maart op verzoek van de gouverneur van Oost-Java in de buurt van Grissee uitgebroken opstootjes door een klein gemotoriseerd onderdeel van het Korps Mariniers worden bestreden. Op 4 maart werd het Marinebataljon ingedeeld bij de zuidgroep (zuid-colonne) en ging samen met KNIL-eenheden tegen de vijand optreden. Deze KNIL-eenheden bestonden uit twee compagnieën van het Legioen van Mangkoe Negoro, een compagnie kortverband Javanen, een cavalerie halfeskadron III en de 10e compagnie van het 6e regiment infanterie die onder bevel kwam te staan van ritmeester C.W. de longh. Deze laatste twee eenheden werden ook wel de 'lichte troepen' genoemd. Het hoge moreel, de gedisciplineerdheid en saamhorigheid bij de mariniers stond in schril contrast met de KNIL-eenheden in de zuid-colonne.
De benamingen zuidgroep en zuid-colonne zorgden gedurende de strijd nogal voor verwarring en irritaties, daar beide termen door Ilgen, Roelofsen en verscheidene andere officieren door elkaar werden gebruikt.
In de avond van 4 maart vertrok het Marinebataljon richting Djombang en ging vanaf die datum actief aan de strijd deelnemen. Vanaf 2 maart waren de lichte troepen onder commando van De longh steevast in gevecht geweest tegen een overmacht aan Japanse troepen en moesten noodgedwongen terugtrekken, stelling nemen en uiteindelijk terugtrekken op Djombang.
De compagnie mariniers van luitenant W.A. van Heuven kwam 's nachts in Djombang aan en kreeg het bevel om contact te leggen met het detachement-De longh.
Vanuit Djombang was luitenant der mariniers J.G.M. Nass met een verkenningseenheid richting Ngandjoek gegaan en sloeg daar de eerste Japanse aanval af. De tweede marinierscompagnie van Van Heuven bereikte de vernielde spoorbrug bij Kertosono en ging 2 kilometer ten oosten van de brug in stelling. Japanse afdelingen trokken op circa 5 à 600 meter afstand door het sawalandschap voorbij. Beide eenheden moesten zich uiteindelijk op Djombang terugtrekken. Daar ging kapitein der mariniers J.A.J. de Bruijn door het doorwaadbare gedeelte van de Kali Brantas en betrok met zijn gevechtseenheid de voorposten ten westen van deze stad. Uiteindelijk werd het gehele Marinebataljon teruggetrokken op Modjokerto. Van een herovering van Tjepoe, waar de belangrijke oliedepots lagen, werd afgezien.
Een aanval via westelijke richting vanuit Kertosono met het Marinebataljon ondersteund door KNIL-troepen werd uiteindelijk afgeblazen, vanwege miscommunicatie, defecte KNIL-verbindingsmiddelen, de enorme verkeersopstopping te Djombang en op de weg Djombang-Kertosono en de voortijdig opgeblazen bruggen.
De gevechtsgroep van eerste luitenant der mariniers H.S. den Hartog had Kertosono bereikt, maar werd door een Japanse aanval uiteengeslagen. Een deel werd krijgsgevangen gemaakt, waarvan 25 mariniers door bajonetsteken, sabelhouwen en schoten om het leven werden gebracht. Nuis besteedt hier in een apart hoofdstuk ruimschoots aandacht aan en beschrijft de reis van oud-marinier 3 F.C. Bakker in 1996 en 1997 naar de mogelijke plaats waar de mariniers waren vermoord en begraven.
Generaal-majoor Ilgen was voornemens de strijd in het gebied Malang-Soerabaja in de vorm van guerrilla voort te zetten. Dit ging niet door vanwege de algehele capitulatie van 8 maart 1942. Volgens Roelofsen had guerrilla weinig zin, omdat zijn mariniers er niet voor waren uitgerust, de streek niet kenden en de Maleise taal niet machtig waren. Via Pasirian wilde hij de zuidkust van Java bereiken om zo naar Australië per prauw (i.e. Indonesisch zeilbootje) te kunnen uitwijken. Dit ging niet door en uiteindelijk gaf Roelofsen zich samen met zijn Marinebataljon over aan de Japanners en werden zij op 19 maart 1942 te Malang geïnterneerd. Een interessante en leuke aanvulling in het boek is het hoofdstuk over de twaalfjarige commandantszoon Wim Roelofsen. Hij had de rang van marinier der derde klasse zonder soldij, was bewapend met een dienstpistool en ging met de troep mee de vijand tegemoet. Uiteindelijk besliste zijn vader dat het genoeg was geweest, hij bleef achter terwijl het bataljon verder trok. Hij kreeg de opdracht om de miniatuurreplica van het korpsvaandel te verbergen.
Tot slot vormen onder andere de gebruikte Japanse bronnen en de COG-vragenlijsten (Commissie Onderzoek Gedragingen Koninklijke Marine Nederlands Oost-Indië) een waardevolle en detaillistische aanvulling op de strijd van de mariniers in Oost-Java. Naast een overzicht van de sterkte, een samenstelling van het Marinebataljon en een uitgebreid overzicht van de krijgsgevangenen, gesneuvelden en vermisten van de compagnie-Den Hartog mis ik echter een overzicht van de sterkte en samenstelling der Japanse troepen.
Voor de geïnteresseerden in de strijd die in Nederlands-Indië in 1941-1942 geleverd is tegen het Japanse leger, is het aanschaffen van dit boekwerk over het Marinebataljon op Oost-Java een absolute must have voor in de boekenkast.

Drs. Tristan Broos

Literatuursignaleringen

Maurits S. Berger
Nederlanders in de heilige oorlog: zoeaven, brigadisten en jihadisten
Boom Juridische Uitgevers, Den Haag, 2015
135 p.
ISBN 978-94-6290091-2 (paperback)
€ 27,50

Coreline Boot
Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici 1945-1989
Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2015
312 p., geïll.
ISBN 978-90-8953-634-1
€ 29,90

René Gremaux, Wim van den Bosch
Mystica met kromzwaard. Het opzienbarende leven van Jenny Merkus (1839-1897)
Uitgeverij Eburon, Delft, 2015
656 p., geïll.
ISBN 978-90-5972-852-3 (paperback)
€ 29,90

J.M.G. Leune
Pieter de la Rocque (1679-1760) en de capitulatie van Hulst in 1747
Uitgave GigaBoek, Broek op Langedijk, 2015
257 p., geïll.
ISBN 97890 8548 3878 (paperback)
€ 24,95
Zie: www.hanleune.nl, www.gigaboek.nl

Tilly Hesselink-van der Riet, Wilhelm Kohl, G.A.M. Toni Ankone
Oorlog en kosten, in de geschiedenis van de Nederlanden, het Rijnland, Münsterland, Lingen, Twente, Oldenzaal en Ootmarsum van c 14 n. Chr. – c 1814. Bijlagen: klooster en stiftsjuffers in Weerselo (1178-1764), kerken, kloosters en kanunniken (1358-1572)
Uitgave Stichting de Twentse Krans, Albergen, 2015
672 p., geïll.
ISBN 978-90-809828-3-3 (geb.)
€ 30 euro. Te verkrijgen bij Stichting De Twentse Krans en de boekhandel.

National Defense College of Japan, War History Office, Willem Remmelink (red. en vert.)
The invasion of the Dutch East Indies
War history series, vol. 3
Leiden University Press, Leiden, 2015
XXXII, 640 p., geïll.
ISBN 978-90-8728-237-0 (geb.)
€ 79,50

Olaf van Nimwegen
Te vuur en te zwaard. Militaire ontwikkeling van Europa, 1315-1914
Uitgeverij Prometheus Bert Bakker, Amsterdam, 2015
391 p., geïll.
ISBN 978-90-351-4210-7 (paperback)
€ 35,-

In Memoriam Henny Meijer

Op 9 april jongstleden is Henny Meijer op 72-jarige leeftijd overleden. Henny is al in 1967 lid geworden van onze vereniging, en wie hem heeft ontmoet zal hem, net als ik, hebben leren waarderen als een betrokken en warm mens. Altijd vriendelijk, en altijd bereid zijn kennis te delen. Helaas was dat zo wijd bekend, dat het antwoord op een schriftelijk gestelde vraag wel eens lang op zich kon laten wachten. Maar het antwoord kwam!!

Henny was geïnteresseerd in méér dan de onderscheidingen. Ondanks zijn indrukwekkende collectie, die ik twee jaar geleden heb mogen zien, wilde hij dan ook niet als verzamelaar worden betiteld. Henny beoefende de phaleristiek, ofwel, zoals hij schreef in zijn bijdrage aan het jubileumboek van Mars uit 1991, '... de wetenschap die zich bezighoudt met het historisch onderzoek naar ridderorden en onderscheidingen.'

Hij was niet alleen geboeid door de onderscheidingen en de geschiedenis daarvan, maar ook door de ontvangers. Personen in schilderijen en op foto's een naam te geven aan de hand van hun onderscheidingen, uniform en andere kenmerken deed Henny graag.

Dat Henny zijn liefhebberij serieus nam, blijkt uit al zijn artikelen en de boeken die hij (mede) heeft bezorgd. Ik noem hier slechts *Orders and Decorations of the Netherlands* (1984), *Bronzen Leeuw Bronzen Kruis* (1990) en *Het Vliegerkruis* (1997). *Het Kruis van Verdienste* heeft hij helaas niet kunnen voltooien.

Eén van Henny's laatste bekende wapenfeiten was de 'herontdekking' in 2011 van Ken Mayhew, ridder MWO, tijdens de Dodenherdenking in Venray. Een onbekende met een strikje van de MWO op zijn revers. Daar wilde Henny meer van weten, en van het één kwam het ander.
Dit voorval is tekenend voor Henny. Als hij iets zag dat hem interesseerde (of dwarszat), trok hij de stoute schoenen aan en rustte hij niet voordat al zijn vragen waren beantwoord.

Onze vereniging had een speciaal plekje in Henny's hart. Zoals hij het tijdens ons laatste gesprek verwoordde: bij 'Mars' is van belang wat je weet, niet wat je bent.

Henny Meijer laat een leemte na, die moeilijk zal worden opgevuld. Hij ruste in vrede.

Wil Zaagman.

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

De Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie, opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de geschiedenis, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen, en het ceremonieel van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

Ereleden
M. Botma †, drs. B.G.J. Elias, F.J. van Lier †, H. Muller †, drs. J. Nuis, mr. W.J. Zaagman

Lid van verdienste
L.T.D. Postma

Bestuur
Drs. R. de Winter, voorzitter
H.A. Bresser, secretaris
Dr. W.L.M. Adriaansen, penningmeester
Mevr. drs. L. Brama, redacteur *Mars et Historia*
Drs. T. Broos
Ing. R. C. Keunen
Dr. L. Ph. Sloos, hoofdredacteur *Mars et Historia*

Webredacteur
E. Muilwijk

Secretariaat:
Nijverdalseweg 97
7461 TC Rijssen
T 0548 52 23 42
I www.marsethistoria.nl
E info@marsethistoria.nl

Lidmaatschap
De jaarcontributie voor 2015 voor leden die geen machtiging tot inning hebben verstrekt, bedraagt € 35,00 (buitenland € 37,50), over te maken op rekening IBAN NL44 RABO 0147 8895 37 (Rabobank Amersfoort) t.n.v. Mars et Historia.
Leden die een machtiging tot inning hebben verstrekt krijgen een korting van € 2,50.

Ledenadministratie
Dr. W.L.M. Adriaansen
Grote Spie 67
4819 CN Breda
T 076 541 20 54
E adria305@planet.nl

I www.marsethistoria.nl
E info@marsethistoria.nl

Souvenir de deux
copains en temps
d'occupation Etienne